व्याविततत्वाच्च एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छेदेन तदभावः तथा च तत्तत्साध्यकव्याप्तिवारणाय तत् नोपादेयञ्च सर्व्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्ति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना सामानाधिकरण्यं तेन अयं गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वावान् जातेः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । नचोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि सत्त्वगत एव प्रतियोग्यधिकरणइति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वंस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् नच तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति प्रतीतेर्द्दुर्व्वारत्वात् । अत्यन्तपदस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय अन्यथा सर्व्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य च स्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः सर्व्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः । अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्द स्तदा द्व्यणुकं यदा अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् नहि तयोः सामान्याभावत्ववादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भवइति चेन्न प्रतियोगिमतइव ध्वंसादिमतोऽपि काल

स्यात्यन्ताभाववत्त्वेऽविरोधात् अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्ति
त्वप्रसङ्गात्। इयांस्तु विशेषो यद्देशस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य
तु स्वरूपानवच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात्
तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वात्। न च संसर्गा
भावविशेषोऽत्यन्ताभावः संसर्गाभावत्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिवि-
षयाभावत्वरूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् तद्वदन्या
वृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् एवं नियमान्तरस्याप्रवेशेऽपि
न क्षतिरित्याहुः। वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादिलक्ष-
णम् अनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहो
ऽव्याप्तिश्च। अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वात्
जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामसि
व्याप्तिः साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायी
साध्यवत्त्वादिति चेन्नैवम् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो
यदधिकरणं सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् भवति चैव
मन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः तद्विशिष्टस्य च हेत्व-
धिकरणवृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासंग्रहः तद्वृत्तिभिन्न-
त्वन्तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्। अत्र
सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादि-
त्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तत्र हेत्वधि
करणे बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुन-
रभावान्तार्थनिष्कर्षः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य-
चित्तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधि-
करणमुक्तम् आद्ये अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधि
करणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्या
भाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाव

वतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात् तृतीये कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् नैवम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्। अत्र च साध्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान् तत्र वर्त्तमानत्वमभावस्य साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यं तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम् तथाच सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं नत्वधिकरणत्वं तथाच धर्म्मिणोऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च निर्व्वहति तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्त्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्निमतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वं एवं धर्म्मिणोधर्म्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये अतएव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। यथाच यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः तेन * धूमावयवे संयोगेन नवा समवायेन पर्व्वते वह्निधीः तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटक

सम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति बाधमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा वह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते निवर्त्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति स एव चान्योन्याभावः । इत्थमेव च तादात्म्यादृष्टधर्म्मिणयोर्व्याप्तिनिश्चयइति सङ्गच्छते अतएव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्यापकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गोः तादात्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिध्यति एवञ्च संयोगेन गगनादेरपि अवृत्तित्वव्याप्यत्वं वृत्तिनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् सिद्धिरपि तस्य तथैव ननु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च व्यर्थीभविष्यति चेतदुपरिष्टात् । नन्वद्रव्यातिरिक्तमव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्म्मस्य विशेषणताविशेषेणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धितदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात् । न च तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्द्रव्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदक विशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यं तथाचावृत्तिगगनाद्यभाववदादिकैव तत्सिद्धिः सत्ताद्यधिकरणकर्म्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य संयोगसामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वविशिष्टगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगुणादिवृत्ति संयोगसामान्यन्तु न किञ्चिद्व्याप्नोतीति वाच्यं विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः जातिमन्निष्ठतादृशा-

भावप्रतियोगितायाः जातित्वेनानवच्छेदात् जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः संयोगादिसाध्यकगुणकर्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः अद्रव्ये हेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः मैवम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूत यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । धूमसंयोगे वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगित्वस्य चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्घटसंयोगे एतद्घटाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च आत्माधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्गः स्वसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत् सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धेन मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम् अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगित्वोभयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति । प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः समानाधिकरणेऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविष्टो दर्शितश्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् । अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीदमिदं न भवतीतिप्रतीतिनियामकोऽभावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः अतो नाभावसाध्यकाव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः तदपि वा नोपादेयं प्रयोजनविरहात् विषयतात्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः ।

नन्ववच्छेदत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः सम्भवति च यथा धर्मे गुरौ तदभावात् प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वघ्राणग्राह्यगुणत्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्

गाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात्। न च तथा विधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यवृत्तित्वं तत् अतएवातिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि साधु सङ्गच्छत इति वाच्यं वह्निघटवृत्तिद्वित्वतार्णातायां दहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिवह्नित्वादावतिप्रसङ्गात्। एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपि परास्तम्। अतएव नानाप्रतियोगिकस्यैकप्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिः तादृशतदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। स्वसमानवृत्तिकत्वावच्छेदकं ग्राह्यं तच्च स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकत्वं यावत्त्वादिकन्तु न तथा पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः घटत्वावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः एवञ्च यद्धर्म्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्म्मान्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नेति वक्तव्यं तेनोक्ताव्याप्तिनिरासः। वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् अतएव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यं तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः नातो गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्व्वचत्वं प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यमतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः। कालिकविशेष्यताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्यतत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम् अभावस्य

प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः । नच गोत्वमिदमीयञ्च प्रतियोगिव्यधिकरणमनुपादेयं संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादि विशिष्टस्य कपेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्य मात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चावृत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यं धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः नद्युत्पत्तिकालावच्छेदेनापि महानसादौ शिखित्वसंयोगेन वर्त्तते येन वह्निमत्संयोगोत्पकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोत्पत्तिकावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य सम्भाव्येत । प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिव्यधिकरणद्वयम् यथाधिकरणे अभिधारत्वतदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रति योगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् तथाच विशेषणताविशेषावच्छिन्न यद्धर्म्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता सामान्ये नास्ति साधने तद्धर्म्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्य्यवसितोऽर्थः यत्र सद्धेतुविशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगिता वच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति । गौरवप्रतिसन्धान दशायामपि कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिप्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्म्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः । नचास्यास्तत्प्रतियोगिकाभाव मात्रमवलम्बनं तथाविधयत्किञ्चिद्व्यक्तिसत्त्व एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् अतएवैकघटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिशब्दो न प्रमाणं प्रमाणञ्च घटसामान्यशून्ये भवेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरूणामवच्छेदकतापत्तिः गुणादिगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया साध्य

येन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेदात् तत्तदवच्छेदकत्वे अननुगमाच्च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगपद्ग्रहेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसङ्गोऽप्यनुसन्धेयः उपदर्शितप्रकाराणामपि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ग्रहत्वात् अत एव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधु सङ्गच्छत इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ।

ननु य एव निखिला वह्न्यभावा जलहृदादौ वह्निर्नास्तीतिधियं जनयन्ति त एव प्रत्येकं धूमवति महानसादौ वर्त्तन्ते तत्र च तेषां स्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्न वैयधिकरण्यनिरूपिता याः प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्वमतोऽव्याप्तिः नचैवं वह्नित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वान्न तथात्वं तथा सति हृदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदावृत्तित्वावच्छिन्नस्य वह्निमदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः । अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छेदकं अनवच्छेदकमेव तद्धर्माभावप्रतियोगितायाः अभावान्तरे मानाभावात् । तथाच तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके अभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह सामान्येति । संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति अन्यथेति । वायाविति । यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकः तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् न वा रूपविशेष्यकः तथा सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायां प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गात् तथापि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तात्पर्य्यम् अन्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः । विरुद्धयोरेकधर्म्मिसंसर्गावगाहिज्ञानमेव संशयो न तु तदुभयप्रकारतापि नियता तथाच रूपतदभावविशेष्यको वायुविशेषणकोऽसाविति तु नव्याः । वायुवृत्तित्वतदभावकोटिको रूपधर्म्मिकश्चायं संशयः अधिकरणे तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तत्राधिकरणवृत्तित्वसंशयविरोधित्वात् अन्यथा भूतले घटतदभावान्यतरनिश्चयेपि घटो भूतलवृत्तिः

नैवेति संशयप्रसङ्गादित्यपरे। अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयात् यावद्रूपाभावानिर्णये संशयो न विरुध्यतइतिचेत् यावद्रूपाभावानिर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषां यावत्त्वेन रूपेण तेषां यावन्तिरूपाणि तावदभावानां यावद्रूपत्वेन तदभावानां वा अनिर्णयइत्यर्थः। न प्रथमतृतीयौ तथानिर्णीतत्वात् नेतरौ प्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटोनास्तीति निश्चयमात्रादेव घट तदभावसंशयोच्छेददर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृतरूपाभावनिश्चयस्तत्प्रतिबन्धकः सम्भावना च रूपं पार्थिवादिचितयभिन्नं न वेत्याकारा निवर्त्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति वाच्यम् गौरवात् विनापि चातिरिक्त सम्भावनां विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च। अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चयएव तादृशसंशयविरोधी अन्यथा तत्राप्यतिप्रसङ्गात् तच्च न प्रकृते अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रति योगिताकत्वं सम्भवति चेदं तादृशाभावप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वात् तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः। न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकतया भेद सिद्धिः प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादि चतुष्कस्याभेदप्रसङ्गात् अवच्छेदकन्तु भिद्यतएव तत्र क्वचित्तादात्म्यस्य क्वचित्संसर्गस्य क्वचित्पूर्व्वापरकालीनतद्दृष्टत्वादेश्च तथात्वादिति वाच्यं संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्व्वचत्वात् पूर्व्वापरकालीनत्वादेर्ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च। किञ्च अवच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वम् न तज्जनकत्वं अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात् नापि तद्व्याप्यत्वं वैयधिकरण्यात् अतएव न तद्व्यापकत्वमपि अभेदेप्यविरोधाच्च नच तदितरधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यं माना-

भावात् अतएव च समनियतसुखदुःखादितत्संख्यापरिमाणव्यक्त्यादि
नानाधर्म्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः भेदसिद्धिस्तु भाववदभावस्यापि
विरुद्धधर्म्माध्यासादेव अतएव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां
वा धर्म्माणामेक एवात्यन्ताभावः युगपदुत्पन्नविनष्टानां समानदेशाना
मसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति । अधिकरणधर्म्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि भेदभावः प्रामाणिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रति-
योगिताः सर्व्वैरेव अधिकरणैर्धर्म्मैः सर्व्वैश्च समानासमानाधिकरणैः
सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम् आकाशाभावस्य वा तथात्वमिति चेवम् एवं
हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वेन विशि-
ष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभावस्य घटपटगोत्वाश्वत्वादिप्रति-
योगिताकत्वसम्भवेन तत्तद्भेदोऽपि विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं
तत्तद्धभावो नच तत्राधिकरणवृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वमेवेति
समानम् । अतएव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्ती-
त्यपि प्रत्युक्तम् व्यासज्यवृत्तेस्तद्धभावस्य तस्यानुपपत्तेरतिरिक्त
कल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन । किञ्च व्यधिकरणयोर्घट
पटयोर्नित्यप्रतीतिवद्व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रिय
सन्निकर्षे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् अपि च
रूपान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यासज्यवृत्तिधर्म्मस्य ज्ञानेन यावदाश्रय
सन्निकर्षापेक्षामानाभावात् एवञ्च एकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्याभाव
बुद्धिप्रसङ्गः यादृशे च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षोऽपेक्ष्यते
तत्र तेषां तद्भेदस्य च ज्ञानमपि तदज्ञाने तदभेदज्ञाने च तदग्रहात्
आश्रयभेदभ्रमेण तद्भ्रमदर्शनाच्च नचात्र यावद्विशेषाभावानां प्रथम
मुपस्थितिः सम्भवति तत्प्रतियोगिनां विशेषतोऽनुपस्थितेरिति दिक् ।
केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लाघवात् सामान्यावच्छिन्नप्रति

योगितावच्छेदकत्वाभावः कल्प्यते कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्य-
त्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात् विनिगमनाभावेऽपि च सामान्याभाव
सिद्धिरप्रत्यूहैव धर्म्मकल्पनातो धर्म्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीया-
नेकत्वप्रयुक्तम्। नचातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वस्यानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्ता
नन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सामान्याव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्यावद्वृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीय-
सीति वाच्यम् एवं सत्यभावमात्रासिद्धिप्रसङ्गादित्याहुः।

यदेत्यादि। अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवी
त्वादावव्याप्तिः। नच तत्र रूपवत्त्वादिकमेव साध्यं तच्च परम्परा
सम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव तेन च सम्बन्धेन न तदभावः पृथिव्यादा-
विति वाच्यं रूपादेरसाध्यतापत्तेः द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्त्वाद्यभावस्य
द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्त्वादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च अन्यथा विशिष्ट
तया सत्त्वादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसङ्गात्।
व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वं द्वित्वाद्यव-
च्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र सत्त्वाच्च। अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगि-
त्वाभावः स च येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ अस्ति चायं
रूपादौ रूपत्वादिना न पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्य-
यादिति चेन्न तादृशप्रतीत्या हि रूपत्वादौ प्रतियोगितायाः अवच्छेदक
त्वाभावोऽवगम्यते न तु तदभावावच्छेदकत्वं सर्व्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठा
भावप्रतियोगित्वं नतु कुत्रापि रूपे तदभाव इत्यबाधितप्रत्ययात्
अन्यथा योयो धर्म्मो यस्य यस्य नावच्छेदकः तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावो
प्रागुक्तरीत्या सिध्येत्। प्रमेयधूमत्वेन न वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्व
मिति प्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वाच्च।
अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकं
विवक्षितञ्च तथेति चेत् असमानाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया

वह्नित्वमपि न तदवच्छेदकं कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तेरिति बहुव्याकोपश्च। अतएव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगितायामिव तच्छून्यतायामपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः। अत्र वदन्ति अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं नचैवं पूर्व्वस्मादभेदः तत्र साध्यजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य अत्र च साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्य्यात्। घटकयोस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वान्योन्याभावात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित्।

अत्यन्ताभावगर्भवत्सामान्यविशेषभेदेनान्योन्याभावगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणद्वयेन प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणांशस्याधिक्यात् द्वितीयलक्षणम् अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्तत्साध्यवत्तत्तत्साध्यवत्त्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाद्वाव्याप्तिः तथापि यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्य्यम्। वह्न्यादौ सत्तायोगादौ तद्वदादौ वा साध्ये सर्व्वत्र साक्षात्परम्परया वा अनुगमकं वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति यत् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नानवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यं शब्दैकस्यानुपादेयत्वात्। अन्येत्यादि। यद्यप्युक्तरीत्या सर्व्वत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्य्यन्तानुधावनस्यावश्यकत्वेनाकिञ्चित्करमेव तादृशाभावप्रतियोगित्वं तथापि विशिष्टसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरणासम्भवित्वमात्रे तात्पर्य्यं व्याप्तिरेवेत्यस्य कालिकेत्यादि अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिं निरस्यति नचेति। अभेदस्येति। तथाच मूले महीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टभेदोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्ट

इति प्रतीतिवद्विशेषणाभावविषयतामात्रं कल्प्यते बाधकबलात् यत्र च विशिष्टभेदे न बाधकं तत्र तथाप्रतीतिबलात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहैवेति नातिप्रसङ्गः ।

अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकं भेदवत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः यथा हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तदभाव इति कल्प्यते तथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्माग्रहे तदन्योन्याभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तस्याभाव इति निश्चीयते आधिक्येऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावज्ञानं तथा असम्भवादसिद्धेश्च नापि कपिसंयोगिभेदस्य वृक्षावृत्तित्वज्ञानमसिद्धेः तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात् नापि कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानं कपिसंयोगिभेदवत्त्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानमसिद्धेः तद्धर्मावच्छिन्नभेदस्य तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च नहि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते आवश्यकत्वात् घटत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् अन्यथा सर्व्वत्राभावस्याभावोऽतिरिक्त एव कल्प्येत अतएवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः सामान्यतएव कृतो विरोधः तत्र कपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या तावदाद्ययोः स स्वीक्रियतां नह्येषा प्रतीतिः कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं शक्या नियमतः संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः प्रतियोगिकोटौ तदनुल्लेखाच्च मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इतिवद्वासमानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वान्नान्तिमयोरपीति परास्तम् । अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणतया स्वप्रतियोगितावच्छेदका

सामानाधिकरण्यपर्य्यवसायिनो विरोधस्य स्वरूपघटितत्वेन विशेषणएव विश्रामात् अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरबाधितसामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिविरुद्धतया तथाविधविरोधकल्पनाया अनवकाशाच्च। किञ्च शिखी विनष्टइति प्रतीते र्विशिष्टध्वंसोल्लेखिन्या विशेष्ये तद्बाधादास्तां विशेषणध्वंसविषयता न संयोगीति प्रतीतेर्विशिष्टभेदमवगाहमानायाः कथं विशेषणसंसर्गाभावविषयत्वेनोपपत्तिः न खलु सहस्रेणापि बाधकैरिदं रजतमिति प्रतीते रङ्गत्वावलम्बनं व्यवस्थापयितुं शक्यते नच विशेषणभेदएव तस्या विषयः अयेऽपि न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तेः युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः कथमन्यथा पक्वतादशायां घटादावयं न श्यामो दण्डादिविनाशसमये चैत्रादौ नायं तद्दण्डवानित्यादयो व्यवहाराः नच तत्र विशेषणसंसर्गाभावएव प्रतीयते अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनुपपत्तेः न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात् अपि च विशिष्टवाचकदण्ड्यादिपदेभ्यो धर्म्मप्रसञ्जनतयोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य निराकाङ्क्षतयान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात् नचात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरं तथापि चैत्रो न दण्डी घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डादिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् एतेन नञोऽभाववत्ताक्षणिकतया विनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थत्वं प्रत्युक्तम् एवञ्च चैत्रो न पचतीत्यादौ आख्यातार्थकृत्या लक्षणया बोधस्थितस्य कर्त्तुरेव भेदोभासतामित्यस्तु वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृतिसम्बन्धादेरभावान्वयबोधे नञा सप्तमी नापेक्ष्यते अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः। नञो विधर्म्मप्रपरतया न श्यामइत्यादेः श्यामादिवि-

धर्मौ इत्यर्थः वैधर्म्यञ्च रक्तत्वादिकमेव यदाऽऽकराचार्य्याः श्यामाद्रक्तो विधर्म्मा नतु पृथगित्यपि वदन्तीति ध्वनितं पल्लवितेन।

सम्बन्धत्वेनेति निरूपितत्त्वमेतत्। कस्येति इत्यस्याननुगतया अपि व्याप्तिज्ञाने यथानुमितिहेतुस्तथा वक्ष्यते। एते अन्योन्याभावा त्यन्ताभावगर्भे। तादृशेति। ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकमेव न भवति किं वा भवत्येव परन्तु स्वत्वानामेव स्वसमानाधिकरण तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभावानां लाघवादित्यभिप्रायः नाद्यः एकैकाभावप्रतीतितो द्वौ न स्त इतिप्रतीतेर्विलक्षणत्वात् प्रत्यक्षादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्येकैकाभावसंशयाच्च विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्ययायोगात्। न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिणि तथाविधोभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् द्वित्वसामानाधिकरण्याभानेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च अतएव न तादृशप्रतीतेर्घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वम् अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च नच परम्परासम्बन्धेन तादृशद्वित्वसामान्याभावएव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विषयः द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् द्वित्वादेर्घटादिवृत्तित्वानुपस्थितावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च अत एवैकैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनं विरुद्धयोरपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्यय इत्युक्तत्वाच्च। नान्त्यः तथात्वेऽपि साध्यतद्वतोस्तादृशाभावप्रतियोगित्वानपायात् अन्तरेणाभावान्तरमेकैकघटवति जायमानाया यत्किञ्चिद्घटद्वयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वादित्यत आह अभ्युपगमे वेति। उभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं नतु साध्यतावच्छेदकं साध्यवत्त्वं वेत्यर्थः अश्रूयमाणावच्छेदकत्वांशेऽपि लक्षणे तथैव विवक्षित-

मिति भावः । तत्रेति स्वं साधनत्वाभिमतं तथाच साधनसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्म्मा यद्धर्म्मा-
वच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकाः तद्धर्म्मा-
वलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः एतेन सर्वैश्च तादृशैर्धर्म्मैर्वह्निरवच्छि-
न्नस्य तादृशावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसक्तत्वात् यावत्त्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्याप्रसिद्धिः तादृशावच्छिन्न
प्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा रूपादि
साध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च क्वापि रूपादिव्यक्तौ तादृशयावद-
भावसामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् । सर्व्वञ्च सोपाधावेक
व्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधेर्धर्म्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावोऽभव-
स्येव साध्यसमानाधिकरण इत्यवच्छेदकानुसरणम् । साधनसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका याव
न्तोऽभावा यद्धर्म्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाः तद्धर्म्मावलीढसामाना-
धिकरण्यमित्यर्थः । अभावस्याप्य भावभिन्नोऽग्राह्यत्वेन इदं अर्थ
श्चेद्रवत्त्वादित्यादौ श्चैद्रवत्त्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकल
रूपाणां जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः । घटध्वंसोऽध्वंस
त्वादित्यादौ च घटध्वंसत्वादेस्तत् प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा भावा
भाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो न घटध्वंसत्वादिसमानाधिकरण
इति नाव्याप्तिरित्यपि वदन्ति । यावदिति स्वं व्यभिचारि येषां तेषां
यावतां व्यभिचारिणां साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । यावदिति
बत्पदं साध्यत्वाभिमतपरं सामानाधिकरणाय यावदिति लुप्तसप्तमी-
कस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् । तथाच साध्यव्यापकतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसा-
मान्याभावकत्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधोऽ
भावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः । केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं वद-

ऽधिकरणतया व्यापकं तत्त्वमर्थः । नच तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवन्तमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणतया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थलाभादेव सामञ्जस्येऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यं यावतां तादृशानामिन्धनादीनामेकाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेः नचावच्छेदकांशनपेक्षयाप्रतियोगित्वेन यावत्त्वेन विशिष्यतां साध्यव्यापकस्यापि रूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योपदर्शितत्वादित्याहुः । साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदके यावति यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमर्थ इति तु नव्याः । अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपं वा व्याप्तिः इत्यत्र धूमत्वद्रव्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्म्मात्मककारणतावच्छेदकत्ववदभेदेऽप्युपस्थितानुपस्थितभेदाद्वा समर्थनीयं तदाद्यमभिप्रेत्याह यत्सम्बन्धितेति सा सम्बन्धिता सामानाधिकरण्यरूपा अननुगतत्वादित्याद्युक्ता अत्र च विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नगुणादिसामानाधिकरण्याधिकरणसत्त्वादेः कर्म्मादौ परामर्शाद्गुणाद्यनुमित्यापत्तेः साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्तु पक्षे साध्यनिर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशये न द्वितीयम् अयमालोको धूमो वेत्यादौ विशिष्यसन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् । अत्रावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वम् अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वा वह्न्यादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च यद्यपि न तदभाववदवृत्तित्वं गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गात् नच कर्म्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्त्तमानत्वान्न तथा तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुपदर्शितदिशा च धूमत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् तथापि अतिरिक्ते यद्धर्म्मविशिष्टहेत्वधिकरणावृत्तित्वं न वर्त्तते तत्त्वं साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्य

त्वं स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्वविशिष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणे कर्मत्वादौ सत्त्वादतिप्रसङ्गः कर्मादेरन्यत्व विशिष्टसत्ताश्रयत्वं न कर्मादिरिति नातिप्रसङ्गः एवञ्च मेयत्वादेरपि केवलान्वयिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः । यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिग्रहस्तु मेयत्वादिनेति तन्न व्याप्तिविरहवृत्तितया गृह्यमाणेन रूपेण व्याप्तिग्रहासम्भवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेनावर्त्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् । नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु असमानाधिकरणतादृश धर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयं सामानाधिकरण्योपादानाद्गुणप्रागभावत्वादिसंग्रहः तदघटितत्वञ्च तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपावच्छेदकत्वम् अतएव न व्याप्तिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि सङ्गच्छते अन्यथातिप्रसक्ते अनतिप्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् विरुद्धयोर्भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुध्यते अतस्तन्त्रावच्छेदकभेदापेक्षा अतएव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभावावच्छेदकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्य्याः । सत्तात्वन्तु गुणाद्यभावस्येव गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकं विरोधात् । अव्याप्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेरधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन च वह्नेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात् । वह्निमति च संयोगेन वर्त्तमानस्य धूमादेर्वह्न्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्त्तमानत्वाच्च तद्वृत्तित्वधूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः व्यभिचारधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्येव तद्धर्म्मविशिष्टस्य साध्यानधिकरण

वृत्तित्वघटे तदवच्छेदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वघटायोगात् अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्तिधर्म्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी व्यभिचारान्तरधीस्तु परम्परयेति नीलधूमत्वादिकन्तु गौरवान्नावच्छेदकम् अवश्य लघु घटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः ननु तत्तद्व्यक्तिघटितकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकं तेन गुरुत्वापि रूपेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वानुयोगः प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः । एवं द्रव्यं रूपात् रसादित्यादौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य चैकस्यावच्छेदकत्वसम्भवे बहूनां रूपत्वादीनां न तत्त्वं विरुद्धधर्म्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्थैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विप्रतिपन्नरूपादेः प्रयोगः तथा परामर्शाद्यनुमितिरिति विभावनीयम् । अपरे तु यद्धर्म्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं स धर्म्मो व्याप्तिः यथा तु धूमस्य धूमवतः धूमत्वं धूमवत्त्वं वह्नेस्तु वह्निमत्त्वन्त्वादिप्रकारेण व्याख्येयः अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः विरुद्धदिक्कालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादिसाधिकरणतायां तदसम्भवात् तुल्यवृत्तिकधर्म्मद्वयाधिकरणत्वयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वान्नाप्यन्यूनवृत्तिकत्वं न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं स्वान्यूनवृत्तित्वकालमिति यावत् अतो न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं व्यापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्य्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते तच्च ग्रन्थकारैरेवाग्रे विवेचयिष्यत इत्याहुः ।

उपाधिनेति विशेषणतासम्पन्नेनोपाध्यनुप्रवेश इति यावत् वह्नार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन रासभार्द्रेन्धनादौ च तथाविधवह्निविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविधवह्नेरप्यनुप्रवेशात् रासभत्वादिकन्तु किं विधत्ते नवेत्यन्यदेतत् । अत्र चेदं स्वेदवत् निःस्वेदं वा

स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्या-
समानाधिकरणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन
विशेषणीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन योपाधिता स्वतएव स्पर्शे साध्य
सम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्युपाधिनैवेति नियमो न तात्पर्य्यं परन्तु शुद्धस्य
साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे अतएव सोपाधौ साधनताव-
च्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छेदकम् अतएव तद्विशेषणमुपाधिरिति
वदन्तीत्याह अतएवेत्यादि यथावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन तत्त्व-
स्यान्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वमिति यावत् तत्राधिकरणान्तर्भावेन तेन
साध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवत्त्वव्यापकाधिकरणतात्व
पर्य्यवस्यति निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः। इत्थञ्च
सत्ताद्येकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्य व्यापकसामा-
नाधिकरण्यप्रतियोगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः तथा द्रव्यं जन्यत्वे
सति सत्त्वादित्यादौ, अव्याप्यविशिष्टसाध्यव्यापके स्पर्शवत्त्वादाव
प्रसङ्गः निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्य सत्त्वादित्यादौ शीतस्पर्शान्यत्वरूपान्य
त्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि। तत्र साध्यविशिष्टे साधने विशेषणं साध्या
भावविशिष्टात्साधनात्सामानाधिकरण्येन व्यावर्त्तयं साध्याभावविशिष्ट
निरुक्तसाधनवदवृत्तीति यावत् एवञ्च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया
अभेदेऽपि गुणकर्म्मान्यत्वेनाव्याप्तिः नापि द्रव्यं कर्म्मान्यत्वे सति
सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वादौ इत्यञ्च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्व
द्योतनाय परं तद्भिन्नत्वमुक्तं न तु विवक्षितमेव तत् वैयर्थ्यात् इदं
दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वादावव्याप्तेश्च। यद्वा प्रकृतसाधन
तावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्व्व-
दलार्थः अनवच्छेदकत्वञ्च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया
तद्विशिष्टसाधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववत्त्वद्विशिष्ट
साधनवत्त्वेनेति यावत् एतेन धूमवान् मेयवत्त्व इत्यादौ मेयानवच्छेद्य
साध्यसम्बन्धाप्रसिद्धिः गुणवद्गुणकर्म्मान्यत्वे सति जातिमत्त्वादित्यादौ

कालिनवृत्तकनित्यत्वादेर्वैयर्थ्यं न विशिष्टस्यानवच्छेदकतया गुणकर्म्मान्य
त्वादेरुपाधितापत्तिरेवेति निरस्तम् अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन
तथाच साध्यविशिष्टस्य साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसाधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्य्यवस्यति उपदर्शितप्रतीत्यर्थं अन्यत्वादि
व्याख्याय तत्त्वादि तत्र साधनतावच्छेदकविशिष्टे साधने विशेषणं
साध्यशून्यावृत्तित्वोपाधिकं यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाधन
तत्त्वं साध्याभाववति न वर्त्तत इति यावत् साध्याभावविशिष्टप्रकृत
साधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामा-
न्यस्य व्यावर्त्तकमिति समुदायार्थ इत्याहुः । केचित्तु विशे-
षणं सामानाधिकरण्यं तथाच सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या येनाव-
च्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगीति यावत् अव-
च्छेदकत्वञ्चेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं गुणेऽप्युपाधिसामानाधिक-
रण्यस्याक्षतमेव यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्र महत्त्वं अनित्य
द्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्यानित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य च वक्ष्यमाणस्य व्या-
प्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यन्यूनाति-
रिक्तवृत्ति तथापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत्
सामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वं विवक्षितं सत्त्वनिष्ठ
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य च तन्निष्ठकर्म्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमति
रिक्तवृत्ति गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् पृथिवीत्वादि
सामानाधिकरण्यन्तु न्यूनवृत्ति जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्यभाव
प्रतियोगित्वात् साध्यव्यापकानां सहेतावुपाधित्ववारणाय साधनताव-
च्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेदार्थकमित्याहुः । ननु सर्व्वत्र सोपाधौ
सर्व्वेणोपाधिना साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इति न नियमः अयं प्रत्यक्षो
मूर्त्तत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादेः तदसम्भवादित्यत आह अतएव च
तत्रेति यत्रचोद्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्वसम्भवः अतएव तत्र तादृश
नियमवादिमते इदं लक्षणमिति साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभाव

विशिष्टसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तादृशसाधनसामानाधिकरण्यञ्चेह पर्य्यवसितं तेनोपदर्शिताङ्कुरत्वप्रत्यक्षत्वव्युदासः । अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्याप्तिः साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स प्रयासो नित्यात्मवत्त्वादित्यादौ प्रागभावाजन्यत्वादावव्याप्तिरत उक्तं साधनावच्छिन्नेत्यादि साध्याभावसम्बन्धिनि विपक्षस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदकभेदं विनानुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादकमुपाधिफलं तदसमर्थानामेवोपदर्शिताङ्कुरत्वप्रत्यक्षत्वादीनां नोपाधिभावः सम्भवतीत्याह व्यभिचारिणीति व्यभिचारः सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधिफलं तच्चाङ्कुरत्वादीनामप्यस्तीत्यत आह अत एवेति यत एव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् अत एव स्वसमीपवर्त्तिनि स्वसमानाधिकरणे व्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपसङ्क्रमेण व्याप्तिसंक्रामकतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्य्यैरनुमन्यत इत्याह अत एवेति साध्यन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूपस्याभावात् बाध्यतयोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन निराकुरुते लक्षयन्त्विति लक्षणां दूषणौपयिकं रूपम् । साध्येति अत्र साध्यव्यापकमात्रं विवक्षितं तावतैव साधनवृत्तितद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात् साधनवति व्यापकनिवृत्त्या साध्यसाधनसम्बन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात् साध्यनिवृत्तिः सिध्यतीति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय परं तथाविधोक्तिः । स्वयं न्यूनवृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिकवृत्तौ तन्निरस्यति विपक्षेति प्रवृत्तिनिमित्तं यौगिकं व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेत्यनेनाचारेण योगार्थानादरं सूचयति उपाधित्वम् उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् उपाधिता उपाधिपदवाच्यता योगादरे तु साधनवत्साध्यव्यापकतामात्रे वृत्तिरिति भावः ।

व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्व्वकं स्वमतेन तद्ग्रहो-

पायमभिधाय प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सेयमित्यादिना दर्श-
नानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा मिलनमपि स्वरूपतो व्यापा-
रतो वा आद्ये दर्शनानामिति द्वितीये आश्विति क्षणिकानामपि
स्थिराणामस्थिराणामपि सन्नेतानां मिलनमस्त्येवेत्युभयमुपात्तम्।
तृतीयमाशङ्क्य निराकुरुते नचेति व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्या-
त्मिकायां व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेव गृहीतत्वाद-
गृहीतव्यापकत्वांशग्राहे सहचारदर्शनजन्यसंस्काराणां हेतुत्वं वाच्यं
तच्च न सम्भवति भिन्नविषयकत्वादित्याह समानेति असकृद्गृहीत
भेदं ज्ञानद्वयं ननु वैशिष्ट्यावगाहीति भावः न तथा न व्याप्तिग्राहकं
व्यभिचारदर्शनं व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचार
दर्शनसहकृतत्वकमेव व्याप्तिग्राहकः भूयोदर्शनन्तु व्यभिचारशङ्का-
नुपयुज्यत इति निर्गलितम्। नैयायिकमतमाशङ्क्य निराचष्टे नचैव
मिति। ज्ञातमानस्येति तथाच तन्मूलकोऽप्यव्याप्त्यन्तरग्राहकतर्कोव-
तार इति भावः। नर्दीति नच व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति तर्को हेतुस्तत्तु
स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः विनानुभवं स्मरणस्यायोगात् नच
जन्मान्तरीयः सः जन्मान्तरेऽपि पर्यनुयोगतादवस्थ्यात् अनादित्वेन
च परिहारः परतो विचारयिष्यते। नचेति तर्काभावात् तर्कस्य च
हेतुत्वासिद्धेः यदि प्रागगृहीतस्याग्रहीतपुरोवर्तिधर्मस्य वा प्रत्या-
सत्तित्वेऽतिप्रसङ्गस्तदा पुरोवर्त्तिनि तद्ग्रहो गृह्यतां नतु सामान्यल-
क्षणेत्याह नत्विति साध्यव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
त्वं तद्ग्रहश्च साध्याधिकरणैकव्यक्तिमितया ग्रहणमात्रस्य तादृश-
व्यक्त्यन्तरग्रहं विना न सम्भवति इति भूयोदर्शनापेक्षा तदाहितः
संस्कारो बहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसोऽपि वा आद्ये तद्व्या-
पारं विनेति द्वितीये नापीति परिशेषात्साध्यसाधनसम्बन्ध ... दृष्टादि-
रिक्तानपेक्षग्राहकत्वात् उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिं
निरस्यति तथापीति। उपाधिलक्षणमित्यादि नन्वेवमसन्निकृष्टादि

हेतुत्वानुमितिर्न स्यात् उपाधियोग्यानुपलम्भविरहादत आह तद्व्य-
भिचारेति तथाच तद्व्यभिचारस्य हेतुरेवानुमितिहेतुः तथोपाध्यभाव
त्वेन ज्ञानम् उपाधिव्यभिचारज्ञानत्वादि तु तद्व्यभिचारप्रदर्शनपरम् अभावत्व
ञ्चेदमिह नास्तीतिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपविशेषोऽतिरिक्तः पदार्थो
वेत्यन्यदेतत् । स्वव्यापकाभावत्वेन ज्ञानेऽधिकविषयतापि वारयामइति
भावः । व्याप्तिस्वरूपे संशयाभावमापादयते निरुपाधिसम्बन्धरूप
व्याप्तिज्ञेन वा ज्ञाते इत्यर्थान्तरः द्वितीयमपि निरुपाधिकत्वज्ञानं
विना तत्समवधाने सति वा सम्बन्धग्रहे कार्ये किं विद्यमानइति
तथाच तद्ग्रहमात्रं ननु तदभावकोऽपि ग्रहइति समानप्रकारक
निश्चयाभावात्तत्संशयोऽनुपपन्नइति भावः द्वितीये ज्ञानप्रामाण्येति
प्रथमेति सत्युपाधिव्यभिचारादावित्यादिः । तथाप्यपीति सर्व्वत्र हास-
भादावित्यर्थः अयमतइति स्वरूपकथनमात्रं गन्धानसइति अस्मिन्नि-
त्यादिः । गइति वायौ योग्यायोग्यभूतरूपसामान्यतद्वतोरिव योग्य
वह्नौ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावयोर्योग्य-
त्वादिति भावः । न प्रतियोगितावच्छेदकमिति न धूमसामान्यसमा-
नाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः । अथ
साधनाव्यापकाव्याप्यत्वाभावः साध्येऽधिकरणस्वरूपमेव एवं साधन
निष्ठसाध्यसम्बन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीत्यनु-
शयानो येन रूपेण ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्युक्तं तद्रूपविशिष्टो व सह-
दृष्टान्तगम्या सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथाभावे न वारयामइत्या-
शयेनाह किञ्चेति । विशेषणाज्ञानसाध्यत्वात् तत्सामग्रीसाध्यत्वाद्वा
नचेति उपपद्यमेतत् उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवात् उपाधिसामान्य
तद्वतो मूर्त्तत्वादिसामान्यतद्वतोरिवात्यन्तान्योन्याभावयो रयोग्यतया
प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् तथ योग्योपाधिव्यतिरेकग्रहएवानु-
मानाङ्गम् अयोग्योपाधिग्रहेऽप्यनुमितिप्रसङ्गात् । यथाश्रुतं दूषयति
यत्तोरक्तमित्यादिना व्यभिचारेत्यादि अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्यसंशयस्यापि

प्रतिबन्धकत्वमादृत्य व्यभिचारशङ्कायाश्चयत्वाभिधानम् अन्यथा पुन
रसाधारणतत्प्रकारकत्वेनैकत्वया सामग्री प्रतिबन्धिका बोध्या विवे-
चितश्चेदं प्रत्यक्षमणिदीधितौ वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्टात्। अत्र च
यद्यपि साधनगोचरसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहाभावो हेतुरिति न युक्तं
केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या यद्वाप्रसिद्धेः खण्डशः प्रसिद्ध्या
क्वचित्तादृशज्ञानसम्भवेऽपि सर्वत्र तथाभ्रमे मानाभावात् अतएव
साध्यतावच्छेदकगोचरसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहो
ऽपि प्रत्युक्तः सकलसाध्यतावच्छेदके तादृशग्रहे मानाभावात् तथापि
साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य विषयताभावः
तद्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहे हेतुः वस्तुतो व्याप्तेः साध्य
साधनभेदभिन्नतया भिन्नैव कार्य्यकारणभावः तथाच यच्च साधनं
साध्याभाववद्वृत्ति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र यथा-
यथं तदभावः पुरुषनिष्ठव्याप्तिग्रहहेतुः अतएवैकविधव्यभिचार
ज्ञानविरहेऽन्यविधव्यभिचारग्रहाद्व्याप्तिधीविरोधः। एवञ्च क्वचि-
द्व्यभिचारज्ञानस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः। प्रसि-
द्धायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिबुद्धेः समानविषय
तया तदभावबोधविरोधित्वानुरोधेन तु तथात्वकल्पनं न वयं वार-
यामः यदि तत्तत्प्रकारतादिनिवेशेन विरोधे न पर्य्यवस्येदिति दिक्।
व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिकं तादृशा
सामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादिसाधारण्यात् अत्र च व्यापक
त्वांशग्रहे व्यभिचारशङ्का समानाधिकरणवृत्तित्वांशग्रहे च तद्विशे-
षणतया सामानाधिकरण्यस्य ग्रहो हेतुरिति वक्तव्यम्। साध्य
सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वरूपव्याप्तिग्रहे विशेषणतया सम्बन्धस्य
ग्रहो हेतुरित्यपि केचित्। यत्तु विरुद्धे सहचारज्ञानेन व्यापकत्व
भ्रमात्सामान्यतएव सहचारज्ञानं हेतुरिति तन्न असिद्धत्वात् विरुद्धे

ऽपि व्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोर्ग्राहकज्ञानयौगपद्याधीनं ग्रहणज्ञानयौगपद्यं न तु मिथः कार्य्यकारणभावइति। इदं पुनरवधेयं यथा विद्यमानमपि वह्नित्वे व्यवहितविप्रकृष्टरासभादिदेशनिष्ठा भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न गृह्यते अभावदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् तथा धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वे ऽप्यग्रहसम्भवात्। नानुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिपक्षता योग्यतेति न तत्त्वामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्यः परन्तु कथञ्चि- द्विरोधस्फुरणादिग्राह्यधूमत्वादौ गृहीतो धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति योगितावच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वाद्यनुपनयमर्य्यादया गृह्यते अतएवा- नुमानादिना व्यभिचारग्रहेऽपि न व्याप्तिधीः निर्णयात्मनि साधा- रणे वा दोषविशेषाजन्योपनीतभाने संशयादिसाधारणस्य निश्चया- त्मनो वा विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तत्र धूमादौ देशान्तर वृत्तित्वसम्भावनाविरहादिवशात् गृह्यमाणो वह्न्याद्यभाववद्वृत्तित्वा भावो धूमत्वाद्यवच्छेदेन गृह्यते लाघवादित्यपि वदन्ति। कृताश्नरा- सभादिपदार्थसार्थस्यान्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकौ धूमस्योपलभ- मानोऽवश्यमेतेषामन्यतमं कारणं धूमस्येत्यवधार्य्य सन्दिग्धे किमे- तानि सर्व्वाण्येव कारणानि किम्वा कानिचित्तथा कानिचिन्न नेति अत्र च यस्य व्यतिरेकेऽपि इतरेभ्यस्तथाविधेभ्यो धूमोत्पत्तिमुपलभते तस्याहेतुत्वमेवावधारयति यथा रासभादेर्य्यस्य व्यतिरेके तादृशापर सकलान्वयेऽपि धूमानुत्पत्तिं पश्यति तस्य कारणत्वमेव निश्चिनुते यथा वह्नेः तत्र चाकारणत्वसन्देहो विरोधिताभावादयन्निवर्त्तते येन तर्कश्च तथाहि धूम इत्यादि। अनुसन्धेयश्चावश्यं कार्य्यकारणभावग्रहः तदधीनत्वाद्व्याप्तिबुद्धेः सामानाधिकरण्येनान्वयव्यतिरेकग्रहात् भाव मात्रस्य तथैव हेतुहेतुमद्भावं गृह्णतस्तस्यैव वा व्याप्तिपरिच्छेदकत्वात् विपर्य्यये तत्कोटिमात्रपर्य्यवसायिनस्तु तर्कस्य तदभावकोटिकप्रश्ना-

निरर्थकत्वम् अन्यथा धूमो यदि वह्नितच्छून्यजन्यान्यतरो न स्यात् अजन्यो न स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्तेः तथा पर्य्यवसायिता च क्वचिद्विशेषतो व्याप्त्या सामान्यतोऽपि कश्चित्पक्षधर्म्मतावशात् तत्सम्पत्तये चात्र वह्न्यसमवहिताजन्यत्वेन पक्षो विशेष्यः विशेषणत्वेनोपस्थिते विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेष्याभावमात्रावगाहित्वात् तथोपस्थितिविरोधि चावह्नेरित्यादि शङ्काद्वयमग्रे निरसनीयम्। वस्तुतो वह्न्यजन्यमपि वह्निसमवहितजन्यं वह्न्यसमवहिताजन्यञ्च सम्भवतीति धूमेऽजन्यत्व पर्य्यवसितं वह्निसमवहितजन्यत्वं वाच्यं तथा च घटादौ व्यभिचारवारणाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं सत्यन्तम् अजन्ये अन्ये च नान्तरीयके व्यभिचारवारणाय जन्यइति तदर्थस्तु वह्न्यसमवधानकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणजन्यत्वं तथाविधयावत्कारणकत्वमिति यावत् तथा च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्न्यसमवधानकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणको न स्यादिति पर्य्यवसितोऽर्थः। यत्तु नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय आपादककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः स च वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वमिति तन्न प्राक् तदसिद्धेः।

अथाद्या द्वयी शङ्का इष्टापत्तिपर्यवसायिनी तृतीया पुनरापादकाद्यप्रसिद्धपर्यवसायिनी अवह्नेः वह्निशून्यात् तदुपादानमिति चेन्न व्युत्पत्त्या तदीयकार्य्यप्रयोजकताज्ञानपरम् तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरं वा अग्रेतनमपि शङ्कितापदं तत्परमेव तत्त्वादेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् कारणताग्रहोत्तरकालीनत्वाच्च। यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नेर्जनकत्वं नायाति तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिककारणतायामपि तथात्वसम्भवात् तथापि विशेषाणां कार्य्यकारणभावग्रहदशायां तद्विरोधशङ्कायामप्रतीतायां जायमानः सामान्यव्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितिलाघवप्रतिसन्धानादिवशात्सामान्यत एव तं परिच्छिनत्ति प्रामाणिकौ च तथैवान्वयव्यतिरेकौ फलबलेन लाघवज्ञानादिशून्यायाश्च सामान्य

व्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते। अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य
वह्न्यजन्यत्वेन जन्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवह्न्यसमवहितजन्यत्वस्य
व्यतिरेकएवापादनीयः तथोक्तन्यायेन तादृशवह्नियुक्तकारणकस्यापि
जन्यत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासात् वह्निविरहेऽपि निरुक्ति
ग्रहस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च तथाविधात् धूमा-
नुत्पाददर्शनेनैवायोगात् तादृशस्यैव क्वचिद्वह्निं व्यभिचेतरदासाद्य
जनकत्वसम्भावनायाश्च क्वचिद्धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावधृतस्य वह्नि
विरहस्यैव तथाविधसमूहत्वे धूमानुत्पत्तिसामान्यं प्रतिसाधकत्वात्प्रयो
जकत्वनिर्णयेनापनयान्मनसैव सुग्रहं वह्नेर्वह्निसमवहितस्योपादानम्
अत्र च नियमव्यवच्छेद्यस्य वह्न्यसमवहितानुपादानस्य प्रयोजके तद-
जन्यत्वहानि परम्परया वह्निसमवहितोपादानस्य वा प्रयोजके तत्र
तात्पर्य्यम्। यस्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विशेषदर्शनतया
शङ्काप्रतिबन्धकं तदेव तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं
हेतुमितीति तन्न यादृच्छिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वान्नियत-
तस्य चोक्ताभेदसम्पादकत्वादिति वदन्ति तच्चिन्त्यम्। केचित्तु
कार्यकारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्का
निरासार्थमयं तर्कः तथाच धूमो यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्त
प्रत्यासत्त्या वह्न्यजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्नि
जन्यो न स्यात् वह्निजन्यो न स्यात्। अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वात् तादृशा
जन्यत्वञ्च प्रत्यासत्त्यन्तरमादाय वह्निसत्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्य
मिति इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिष्कुर्वन्ति धूमो यदि वह्न्यनधि
करणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिको न स्यात् जन्यो
न स्यात् तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च धूमानुत्पत्तिं प्रति वह्निसम्बन्धाभा-
वस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उपस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव
तथात्वावधारणादिति तच्चिन्त्यम्। मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहो
पाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूल

मैंपि धूमादिशङ्काद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते नैवं शङ्क्याः तथा सति तत्तत्कार्य्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तवैव प्रवृत्तयो व्याहन्येरन् यदा तु न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकामितीति प्राहुः। तच्चेति तत् व्यभिचारादर्शनं व्यभिचारज्ञानसामान्याभावः योग्यतादिसन्देहेऽपि शब्दादिना अर्थनिश्चयात् तत्तर्कस्वरूपमिति केचित्। ननु वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे तर्काभासात्प्रामाण्यमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह विशेषदर्शनेति। तथाच यथा तस्य बाध्यतदभाववद्विषयत्वे सत्यत्वासत्यत्वे तथा तर्कस्यापीति अत्र च सत्यत्वादिसम्पादके धर्म्मिणो बाध्यादिमत्त्वे बाध्यादिमद्धर्म्मिसन्निकर्षो वा तात्पर्य्यं लाघवात् तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च अथ विपरीतज्ञानोत्तर प्रत्यक्षे तन्निवर्त्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कस्यापीति चेत् अस्तु तावदायाततत्त्वथा तथाप्यन्यत्र क्व तत्प्रामाण्यादिप्रयोजकादेव तत्र प्रामाण्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात्। उक्तञ्च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्व्वत्र विशेष्य सम्बन्धासम्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रामाण्यप्रयोजकमिति वदन्ति तत्र प्रमाणेति इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य परार्थाभि-प्रायेण वा अनुमानत्वात् व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात्। व्यभिचार शङ्केति चार्वाकेण दाविडेनान्यथासिद्धिरिति भावः। अनुमानमात्र इति अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्व्वत्र सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनु-मानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानु-मानमात्रोच्छेदकताज्ञानमेव साध्यव्यापकताबुद्धिं विरुन्ध्यादित्याश-ङ्क्याह व्यभिचेति। पञ्चवङ्गीति। परमते न इदं स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना रूपादिसाधने धर्म्मातिरिक्तविशेषणाप्रवेशो वा तद्बो-ध्यम्। उक्तव्याप्तीति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिविशेषणविरहेण लाघवात्। अथ संयोगाभावस्यैव संयोगवद्भेदस्यापि हेतुसामानाधि-करण्यग्रहेऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रापि तदवश्यं निवेशनीयमिति क

लाघवम् । नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितौ हेतुसमा
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमितिर्न स्यात् न
च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधि
करणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति वाच्यं
तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वेन रूपेण प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच-
च्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् नापि प्रातिस्विकरूपेण अन्यसङ्ग्रहेणाप्य-
सम्भवात् नापि रूपान्तरेण वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
धूमसामानाधिकरण्यभ्रमेऽपि वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमा
नाधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञाना-
दपि अनुमितिप्रसङ्गात् अत्र हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना
इति वाच्यं वह्नित्वे धूमाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथाग्रहसम्भवात् धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितौ
वह्नित्वे रासभत्वादौ च तादृशप्रमेयत्वादेऽपि रासभादेरिव वह्ने-
रप्यनुमानाच्च । एवं वह्नित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशायां
शुक्लप्रतियोगिका वह्नीतरप्रतियोगिताकाश्च ये धूमसमानाधिकरणा
भावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रहेऽपि । नैवं प्रति
योग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
ग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन
तद्बुद्धीनां नानुगमात् विशिष्य हि च सामान्याभावबोधोऽपि सा-
मान्यघटितविशेषसत्ताबुद्धिं सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ सत्यपि
नीलो घटोऽस्तीति बोधानुदयात् तत्तस्य हेतोः स्वादिविशिष्टप्रतियोगि
सत्ताबुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धेर्विरोधित्वात् अव
गाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्वविशिष्टतद्वत्तां अतद्वत्तावच्छे-
दकत्वयोरन्योन्यात्यन्ताभावयोरुपसंग्रहः हेत्वाभासे च वक्ष्यमाण
रीतिरिहाप्यनुसन्धेया यदि च साध्यतावच्छेदकाश्याभावप्रतियोगिता

तावच्छेदकत्वादिग्रहाद्वानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वेन विशेषणीयम् अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे तु सुतरां विशेषणादानमिति सत्यं तथाप्यन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वं न वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदानुधावनमतोऽलाघवमिति यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिनः । अपरे त्वन्योन्यात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतराग्रहेऽप्यन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकत्वात्तदुभयज्ञानमेव हेतुः इन्द्रियसंयोगादिवच्च विशिष्यैव कार्य्यकारणभावान्न व्यभिचारः । यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितोऽभावो धर्म्मिणि तद्व्याप्तः साध्यवत्तानुद्धिं निरुणद्धि तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनो ग्रहस्य विरोधित्वेन व्याप्तिबुद्ध्योऽनुगमनीयाः प्रतिबध्नीतश्च साध्यतद्वदत्यन्तान्योन्याभावग्रहौ साध्यवत्तानुद्धिं केवलान्वयिस्थले च अनन्वयस्यैव तद्ग्रहस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति तच्चिन्त्यम् साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहिग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यं प्रसिद्धिः पूर्व्ववत् अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यं ग्रन्थस्तूपलक्षणपरोऽनौपाधिकत्वभागव्यवच्छेदाय यद्वक्ष्यति सोपाधिकत्वन्तु तज्ज्ञानमितीति वदन्ति । व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात् व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् सोपाधित्वज्ञानन्तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयत्वात् किन्तु व्यभिचारधीद्वारा वक्ष्यते चानुमितेस्साक्षात्कारणज्ञानस्य साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वं निरुपाधित्वस्य ज्ञानन्तु न व्याप्तिधीहेतुः मानाभावात् तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति ।

इदं पुनरिहावधेयम् यदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रति-

योग्यवृत्तित्वविशेषिततद्वृत्तित्वाभावस्य संयोगादिसाध्यकव्यभिचारि-
ण्यव्याप्तिः संयोगान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वात्। अथ व्याप्य
वृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः अव्याप्य
वृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकात्यन्ताभावेन तादृशरूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्या
भावेन वा समनसामानाधिकरण्यमिति चेत् स्मृतिसंस्कारजन्यज्ञान
विषयत्वादिकेवलान्वयिसाध्यकेषु का गतिः। अथ स्वाधिकरण
यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकसाध्यवत्त्ववत्त्वं यद्धर्म्मविशिष्टयत्किञ्चिदधिकरणवृत्ति
धर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्य-
वत्त्वकत्वे सति तद्धर्म्मविशिष्टत्वं वा सेति चेत् अत्र किं यथा
कथञ्चित्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन वा आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणत्वस्य स्वरूपसम्ब-
न्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वत्त्वस्य स्पन्दनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वात्। द्वितीये समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादा-
वतिव्याप्तिः जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगिताया
जातिमत्त्वेनानवच्छेदाज्जातिशून्यमेयव्यक्तौ समवायेन वर्त्तमानस्या
प्रसिद्धत्वात्। एतेन पक्षो व्याख्यातः। एवं तथात्वेऽत्यन्ताभावगर्भ
मपि दुर्वचं तथाहि प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणनिष्ठा-
त्यन्ताभावेत्यादिगर्भमव्यापकमेव संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादौ स्वाधि
करणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्ति प्रतियोगिकात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यपि
पूर्ववत् गुणः स्पन्दत्वात् जातिमान् मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः एवं स्व
प्रतियोगिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्या-
पि उत्पत्तिकालावच्छेदेन अन्यासां द्रव्याणामन्यासाञ्च प्रलयाव-

च्छेदेन वा संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यकसत्त्वे व्याप्यपरिमाणे च हेतावव्याप्तिः स्फुटं पक्षद्वितये । अत्र वदन्ति साध्यसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यापक स्वसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववत्त्वं स्वसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यापकसाध्यसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववत्त्वं वा स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकसामानाधिकरण्यसामान्याभाववत्त्वं वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तद्वृत्ति द्वयं एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशेषेण वा बोध्यमिति ।

प्रसङ्गात् सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह व्याप्तिग्रहश्चेति । केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टधीर्न पर्वतीयवह्निव्याप्तिग्रहं विना स च न सामान्यलक्षणां विनेति कथितव्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणोपेक्षितोऽपीत्याहुः । अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तथाचमाह साक्षेन्द्रियेति इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतेत्यत्र भावार्थेन विवक्षितः तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परासम्बन्धस्तत्सम्बन्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः तथाच सैव विशेषणतेत्यर्थः अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वस्य नियामकम् एवञ्चाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसबोध इति वदन्ति एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तथासति धूमत्वेन धूमेषु व्याप्तिग्रहाद्धूमदर्शनाद्वह्न्यनुमितिर्न

स्यात् तत्त्वभावेन परामर्शानुत्पादात् किञ्च धर्म्मिणि दोषवशात्तद्धर्म्मे-
णानवच्छिन्नेन स्वरूपप्रकारेण भवता सामान्येन अवच्छिन्नेन वा लौ-
किकसन्निकर्षविरहेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम्। सामान्यञ्च
सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा। सखण्डे चाखण्डमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्या-
सत्तिः येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धे-
नाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति। ननु यत्र समानाधिकरणप्रत्यासत्त्या
एकव्यक्तिर्घटादिस्तत्प्रागभावादिर्वा नित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभाव-
दशायां तथा प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न तथापि तत्त-
द्व्यक्तित्वादेः प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात् अतएव चरमसे-
नैव वा द्वितीयं पक्षमाह अतिरिक्तैवेति अतिरिक्ता इन्द्रियसम्बद्ध-
तादृशसामान्यज्ञानात्मिका अतीतानुरोधात्सामान्यज्ञानं प्रत्या-
सत्तिः अपेक्षणीयश्च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मावच्छिन्नबोधसामग्र्यन्तरम्
अतएवान्धतमसे सौरभमिन्दीवरमनुमितेऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे परमं न
चाक्षुषे निखिलद्रव्यसाक्षात्कारप्रसक्तावसर इति तु तथ्यम्। इयञ्च धर्म्मि-
विषयकं ज्ञानं धर्म्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु धर्म्मविषयकं ज्ञानं तदेव
अतएव सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभस्यादेरपि भानमिति। ततः
कृत्वा सेति धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमाना-
धिकरणवृत्तिधूमत्वं वह्निमदन्यावृत्तित्वं वह्निसम्बन्धितावच्छेदकरूप-
वत्त्वं वा व्याप्तिः सैव च सा सर्व्वधूमसाधारणीतिभावः। व्याप्ति-
ज्ञानकाले तु पर्व्वतीयवह्नेरसन्निकर्षे तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः
अन्यदीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्ति-
रिति तत्त्वम्। सर्व्वादिपदेष्वपीति अननुभववशव्याकरणे हेतुहेतु-
मान् वाक्यार्थबोधः। नचैवं जातिशक्तिवादविरोधः जातौ व्यक्तौ च
शक्तिः परन्तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञाता शक्तिर्व्यक्तिं ज्ञापयति अनुभाव-
यति चेति तदर्थादिति वक्ष्यमाणत्वात्। असद्भूतसंविधानवज्जीविका

पक्षादिशिक्षादिपदाभिप्रायेण प्रदर्शिता वेत्यपि कश्चित्। विशेषण
ज्ञानसाध्येति। न च पक्षतावच्छेदकज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनं यद-
विशिष्टज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति सामान्यव्याप्त्यादरात् अभावत्वप्रति
योगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्रकारत्वात्। वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन तद-
ह्निविशिष्टज्ञानत्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वसाधनादौ विशिष्टवैशिष्ट्यत्वा-
नभ्युपगमवादः वस्तुतो विशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्नि-
कर्षाभावादप्रत्यक्षत्वम् अनुमित्यादेस्तु ताद्रूप्येण व्याप्त्यादिग्रहात् अत-
एवानेकव्यक्तिकजात्यादिविशिष्टविषयतावच्छेदकानुमित्या तज्ज्ञानार्थं न
सामान्यलक्षणादरः। अस्तु वा दण्डीत्यादि प्रत्यक्षे दण्डत्वादिना
दण्डसंयोगवानित्यादौ च दण्डसंयोगत्वादिना यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानं
कारणम्। दृष्टान्ताभावादिति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशेष्य-
ज्ञानादेरपि कारणत्वापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वादिति एतेनास्तु
विशेष्यज्ञानमपि कारणं अन्यथा निर्विकल्पकमपि सामान्यलक्षणया
सर्व्वविषयत्वापत्त्या तस्यास्तज्जनकत्वे तु तत एव बाधकान्न तत्कारणमिति
निरस्तम्। प्रसिद्धधूमइत्यादि धर्म्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वानङ्गीकारे
ऽपि संशयस्य धर्म्मिभानार्थं सा स्वीकार्य्या धर्म्मितावच्छेदकप्रकारक
ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमेत्वविवादात् तद्धर्म्मप्रकारकज्ञानस्य तद्ध-
र्म्माश्रयप्रत्यासत्तित्वोपगमात्। अत्र वदन्ति प्रसिद्धधूमे धूमत्वेन
व्याप्तिज्ञानं एतद्धूमत्वेन वा आद्ये संशयोऽसिद्धः द्वितीये धूमत्वाव-
च्छेदेन व्याप्तिग्रहस्यैव तद्विरोधितया संशयोनानुपपन्नः कथमन्यथा
पृथिव्यादिरूपे वायुत्वाभावव्याप्यतानिर्णयेपि रूपं वायुत्वाभावव्यभि-
चारि नवेत्यादिसंशयः नचातिरिक्तसम्भावनया तथा विशेषणस्योप-
स्थितानामतिरिक्तानां विशेषदर्शनाक्रान्ततया अतिरिक्तान्तरोपस्थि-
तत्वे अवश्यं सा स्वीकरणीयेति वाच्यं यतोरूपेषु नातिरिक्तत्वसम्भा-
वना तेषु विशेषदर्शनात् नाप्यतिरिक्ते रूपत्वसम्भावना रूपान्यत्र
रूपं द्रव्यादयोरसादयश्च न रूपं प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं द्रव्यं

रसादि वा तत्सर्व्वं न रूपं रूपत्वाभाववद्देत्वादिविशेषदर्शनेन तस्या
अप्ययोगात् तदानीं घ्राणसंशयस्य सर्व्वजनानुभवसिद्धत्वात् असिद्धिक
सम्भावनाया गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च तस्मात्तथैव धूमे रूपे वा धूम-
त्वेन रूपत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्यत्वाद्यभिचारसंशयो नानुक्तः । यत्तु
सामान्याभावभानार्थं सा स्वीकार्य्या तां विना सकलतत्प्रतियोगि
ज्ञानासम्भवादिति तन्न, तदभावस्य ज्ञानमात्रे लौकिकप्रत्यक्षे वा प्रति-
योगिज्ञानं कारणं तत्र सामान्यलक्षणया अदृष्टादिना च भाने अभि-
चाराभावाभावात् असम्प्रेदेश्यादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावत्व
संशयः तेजोऽभावत्वेनोपस्थिततद्योगात् प्रतियोगिविशेषितत्वज्ञानन्तु
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेते सकलप्रतियोगिविषयत्वन्तु
तस्यासिद्धं प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट
यत्किञ्चित् प्रतियोगिज्ञानादेव तत्सम्भवात् यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन
गौरवेणाहेतुत्वात् न च तदभावबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् यावत् प्रति
योगिज्ञानस्य हेतुत्वमर्थाद्यातं नानाभावात् ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावानां
प्रतियोग्यादिभिन्नप्रतियोगिकाः घटाद्यग्रहेऽप्येकग्रहादेव गृह्यन्त इत्य
भ्युपगमाच्च अन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभावो नाभावसमुदायः
यावत्तदभावानामेकदाऽसम्भवात् अननुगमाद् गौरवाच्च तेजोविशेषत्वादि
ज्ञानस्य तेजःसामग्र्याश्च विरहेऽपि तेजोविशेषात्यन्ताभावप्रागभावानां
प्रत्यक्षानभ्युपगमाच्च प्रागभावप्रत्ययोऽपि च प्रतियोगिवृत्तिघटत्वादि-
प्रकारकज्ञानसाध्यो न प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते । अथ घटो भवि-
ष्यतीति प्रत्यक्षं प्रतियोगिविशेषितं प्रागभावमवगाहते न च प्राचीना
तत्प्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगित्वविगाहने च क्षमत्वं न चानागते घटे
प्रत्यासत्तिरस्ति अतः सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं स्मृतत्व-
तं तदालम्बते । न च चरमकारणस्वरूपसामग्रीभङ्गुरः प्रागभावो वाच्यः
अन्यदा तदप्रत्ययापत्त्या स्वरूपसत्याः स्वरूपेण वा ज्ञाताया वा व्याप्तेऽति
प्रसङ्गात् व्याप्यत्वेन गृहीताया व्याप्तेः यापक्षं तथा च तद्धेतुका प्राग

भावस्यानुमितिरेव तावत्कालं प्रागभावस्यासत्त्वेन प्रत्यक्षायोगाच्चेति
चार्थः यादृशप्रकारकशब्दप्रयोगानन्तरं कार्य्योत्पादो दृष्टस्तादृशैरेव व्यञ्जक
त्वाभ्युपगमात् अनुयोगिताविशेषादिरूपप्रागभावत्वादेः क्वचिदप्रतीतौ
तादृशोपेयानुमानासम्भवाच्चेति चेत् भविष्यत्त्वं हि न वर्त्तमानप्रागभाव
प्रतियोगित्वं ध्वंसाभाविन्यपि भविष्यतीतिप्रत्ययप्रसङ्गात् किन्तूत्पत्स्यते
भविष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वाद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं
वर्त्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वा तच्च कथमध्यक्षम् उत्पत्ते-
रतीन्द्रियत्वात् इत्थञ्च घटो भविष्यतीत्यादौ च तादृशोत्पत्तेरेव
विषयः कालविशेषस्याधिकरणत्वेन प्रतीयते नतु प्रागभावस्योत्पत्ति-
ध्वंसौ वा अतएव कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकतत्प्रागभाव
वत्यपि तत्र कपाले नेह घटध्वंसो भविष्यतीति बुद्धिः न वा भवने श्वः
समुत्पद्य प्राङ्गणे घटः श्वो गमिष्यति नैवं प्राङ्गणे घटः श्वो भविष्यतीति
धीः । अत एव चासुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते प्रत्ययेन च धात्वर्थनिष्ठं तादृश
प्रतियोगित्वं तादृशकालीनत्वं वा नङ्क्ष्यति नश्यति नष्ट इत्यादौ च
प्रत्ययेन यथायथमनागता वर्त्तमानातीता चोत्पत्तिः तस्यामेव च काल
विशेषादिर्विशेषणत्वेनान्वेति एतेन ध्वंसाभाविनाशके घटध्वंसो नङ्क्ष्य-
तीति नष्टश्च नश्यतीति च व्यवहारः स्यात् न स्याच्च नाशस्य विद्यमान
त्वान्नष्ट इत्यादिव्यवहारः । नच तथातीतकालसम्बन्धित्वं वर्त्तमानत्वं
वा नित्यादेरर्थः चिरविनष्टेऽपि पूर्व्वं घटोऽधुना चेतिव्यवहारप्रस-
ङ्गादिति वाच्यम् । कर्त्तरि विहितेनाख्यातेन ज्ञाता वा यथायथ
माश्रयत्वप्रतियोगित्वलक्षणं कर्तृत्वं आश्रयप्रतियोगिरूपस्य कर्त्तुरभि
धीयते । कार्य्यानुत्पाददशायामभावधीः सामयिकात्यन्ताभावमव-
गाहते नच प्रतियोगिसमवायिनि तत्कालावच्छेदेनात्यन्ताभावस्तत्र
मानाभावः भ्रान्तिरिति नष्टे वा घटे इह कपाले घटो नास्तीतिप्रत्ययात्
नष्टत्वं घटप्रतियोगिकाभावमात्रमवगाहते यत्किञ्चिद्घटवत्यपि तादृश
प्रत्ययप्रसङ्गात् परन्तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं नच ध्वंसप्राग-

भावो तथा सम्भवतो वा मतञ्च आपाते ततः पूर्व्वं परतश्च बहूनां घटानां
नष्टत्वादुत्पत्स्यमानत्वाच्च । अथैवं कपालादौ कथं घटध्वंसादिशून्य
ताबुद्धिः अत्यन्ताभावस्य ध्वंसाद्यविरोधित्वादिति चेत् तदधिकरण
स्वरूपादतिरिक्तादेवानुगतादभावाद्वा इहेदानीं घटप्रागभावइति च
प्रत्ययो न लोकानाम् अथैवं ज्ञातो घटइत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंसइत्या-
दिविशिष्टप्रत्ययबलेन नाप्योऽतिरिच्यतां ननु प्रागभावः पूर्व्वत्व
तत्पूर्व्वत्वादिव्यवहारः अतीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंस प्रति-
योगिकालवृत्तित्वादिविषयकएवास्तु दुःखात्यन्ताभावस्य असिद्धेरनु-
त्पन्नस्यानुत्पत्तिं दुःखसाधनध्वंसं वा समुद्दिश्य क्रियाविशेषे प्रवृत्ति
रस्तु मानान्तरसिद्धं हि प्रयोजनमुद्दिश्य पुमांसः प्रवर्त्तन्ते ननु प्रत्य-
क्षेण तत्सिद्धिः उत्पन्नस्य पुनरुत्पादप्रसङ्गस्य लाघवात्कार्य्यादेः प्रति
बन्धकत्वेनापि निरसनीयः तदुत्पत्तिश्च अनन्यप्रत्ययमनङ्गीकुर्व्वतां
मते स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धः तदुक्तम् आद्यस्य
क्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्व्वतेति क्षणः समयः तदङ्गीकारे तु
कश्चिदपि यदीयसमयसम्बन्धे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति
तस्य तत्समयसम्बन्धः तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यवृत्तिध्वंसप्रति
योगितावच्छेदकसमयवृत्तित्वं वा स्वाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वे
सति ध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्ववृत्ति
यावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्ववृत्तियावदभावविशिष्टसमयत्वं स्वपूर्व्व
वर्त्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा स्वपूर्व्वत्वञ्च स्वाधिकरणयावत्-
कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं अन्यथाभावस्यैव कालोपाधित्वाददोषः यो
यत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि केचि
दिति चेत् नैवमपचीयते किञ्चिदस्माकमित्येकदेशिनोवर्णयन्ति । अथ
घटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषूत्पत्तिवारणाय स्वकारणादीनां तत्तत्सत्त्वेन
तत्तद्घटजनकत्वं वाच्यं तथाच लाघवादेकएव प्रागभावः कल्प्यते
स च स्वाश्रयएव प्रतियोगिजनकइति नातिप्रसङ्गः इत्यश्वानेकत्र प्राग

भावसिद्धौ प्रागभावत्वेन प्रतियोगिजनकत्वाद्धि तन्तुकेऽपि तत्सिद्धि-
रिति चेत् भिन्नतुरीखेव तन्तुषु उत्पन्नेषु संयुक्तेषु च तत्पटोत्पत्ति
प्रसङ्गः तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य कतिपयविरहे कथमुत्पत्तिरिति चेन्न
कार्य्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमनभ्युपगमात् सामग्रीसत्त्वेऽपि-
सत्त्वे कार्य्यसत्त्वस्यावश्यकत्वाच्च तत्पटप्रागभावाश्रयतुरीतन्तुत्वेन तत्
पटजनकत्वमिति चेत् अवच्छेदककोटौ प्रागभावस्य प्रवेशाप्रवेशयोः
कारणत्वे प्रमाणाभावः परस्परासंयुक्तेषु कतिपयतन्तुषु तत्पटोत्पद्येत
न च तत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामपि जनकत्वं कतिपयतन्तु
संयोगेष्वतीतेषु अनागतेषु वा तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्पटप्राग-
भावमपेक्ष्य स एव पटोऽपरीयान् आवश्यकत्वानिवृत्तेश्च । एतेन नित्या-
द्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति । घटे पुनरिदानीं घटध्वंस इतिवदिहेदानीं
घट प्रागभाव इति साधारणेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयन्तस्तद्बलेन
प्रागभावं सामान्यलक्षणया व्यवस्थापयन्तो वर्णयन्ति । अथाप्यवृत्तेः
कार्य्यस्य द्वितीयक्षणे धारावाहिकस्थले च प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य
चतुर्थक्षणे उत्पत्तिवारणाय यथावच्छेदादिना कार्य्याभावस्येव
ज्ञानाभावस्य च कारणत्वं वाच्यं तथा च लाघवात् प्रागभावस्य तत्त्वं
कल्पने स्वभावाधीनत्वाच्च तत्प्रादेशिकत्वात्प्रदेशनियमः संयोगादीना
मिति । अन्ये तु सर्व्वत्र तत्तत्संख्याविशेषयोर्विशिष्य हेतुत्वोप-
गमेनैव तत्तज्जन्योत्पादनियमसम्भवेऽपि युगपदुत्पन्नेषु नित्येषु च नित्या
द्युत्पत्तिनियामकत्वेन प्रागभावः कल्प्य इत्याहुः । यत्तु ज्ञानेच्छा-
कृतीनां कार्य्यकारणभावग्रहो न तदुपस्थितिं विनेति न चेच्छाकृति
काले ज्ञानेच्छासाक्षात्कारो योग्यविशेषगुणयोगपद्यस्यात्मनि निषे-
धात् अतो ज्ञानाद्यन्तरसाक्षात्कार एव ज्ञानत्वादिनेच्छाजनकज्ञाना-
दिकं स्वीकारतीत्यभ्युपेयमिति तन्न पौर्व्वापर्य्यापरिचये धर्म्मिस्वरूपग्रहे
ऽपि कारणत्वग्रहासम्भवात् इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षा
त्काराज्ज्ञानेच्छासामान्यव्यतिरेकनियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे मनसा

कार्य्यकारणभावग्रहस्यावश्याभ्युपेयत्वात् कृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः कृत्यनन्तरमिच्छाकृत्योः समूहालम्बने साक्षात्कारस्य कारणेन च ज्ञानानुमानस्य च सम्भवात् विंशत्यङ्गुल्यवच्छेदेन युगपद्विंशतिप्रयत्नोत्पादवदिच्छाकृतिकाले ज्ञानोत्पादस्याविरोधाच्च गोत्वे च गोनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितसमविशेषितं वा गवेतरासमवेतत्वं व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोवृत्तित्वविशेषितं सामान्यलक्षणयापि उपस्थातुमशक्यत्वात् । ननु समानविषयकत्वेनापीति स्यादेतत् समानप्रकारकत्वमात्रस्य प्रयोजकत्वे क्वचिदेव रजतत्व प्रकारिकेच्छा क्वचिन्नेति नियमो न स्यात् तादृशप्रकारावच्छेदकतदुत्पादोपगमे कथमरजते रजतत्वप्रकारिकेच्छा अनुपस्थिते चासंसर्गाग्रहोऽपि न नियामकः वस्तुतोऽसंसर्गाग्रहमपेक्ष्य लघीयस्तद्विषयतामात्रस्यैव नियामकत्वमुचितम् सामान्यतश्च तदिच्छायां व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात्. अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्य्यकारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषयत्वमपि प्रत्यासत्तिः । असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य समानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि लघीयान् कारणयथार्थत्वायथार्थत्वाधीनस्तु कार्य्यस्य तथा विधोविशेषः एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकं ज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावसहितं विसंवादिन्यामनुपस्थितारजतत्वभेदाग्रहसहितं हेतुरिति परास्तम् . तद्विधायामपि च संवादिन्यामनुपस्थित रजतभेदाग्रहस्यैव हेतुत्वौचित्यात् दोषाणां रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात् । अथाऽऽहुः सिद्ध एव सुखे सुखत्वेन स्वप्रेमेच्छालाघवात् तत्प्रकारकेच्छायां तत्प्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव हि विरोधि नच तत्प्रकृते तत्संस्थे इच्छोत्पत्तेरव्याप्यनङ्गीकारात् कथमन्यथा चिरप्रोषितस्याज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावलोकनादाविच्छा ज्ञातावलोकनादीनां सिद्धत्वज्ञानात् प्रतिरिक्तस्य चासत्वादि-

स्यादित्यक्षतमूहनीयम् । अथ सिद्धत्वनिश्चयाभावापेक्षया लाघवात् सिद्धत्वज्ञानमेव हेतुः । न च सिद्धत्वेन ज्ञाते तत्सम्भवतीत्यसिद्धत्व-ज्ञानार्थं सामान्यलक्षणेति चेन्न विशेषरूपावच्छेदेन सिद्धत्वेन ज्ञानस्य सामान्यरूपेणासिद्धत्वग्रहसम्भवात् एकं ज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत् सामान्यलक्षणासहस्रेणाप्यसिद्धत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणां विनाप्ययं कालः सुखप्रागभाववान् सुखोत्पादकालीनध्वंसप्रतियोगी वा कालत्वादेतादृशकालत्वाद्वेत्यनुमानादसिद्धसुखस्य तदसिद्धत्वस्य च ज्ञानं सुलभमेव निपुणतरमुपपादयिष्यते चेदं ग्रन्थ-मणिदीधितावित्यलं प्रपञ्चितेन । घटः न इत्यादि संशयसमानाकारो हि निश्चयस्तद्विरोधी घटो न वेतिसंशयः कोटितावच्छेदके घटत्वांशे निष्प्रकारकश्च न च प्रमेयवानिति प्रत्ययस्तथा अतएव जातिमानितिनिश्चयेऽपि घटो न वेति संशयः घटत्ववान्निश्चयस्तु घटेतरावृत्तित्वविशिष्टमवगाहमानो घटान्यतासन्देहं विरुणद्धि पुरुषावृत्तिवक्रकोटरादिनिश्चय इव पुरुषत्वसंशयं स्वसामग्रीविरहादिति घट इतिनिश्चयं प्रति घटत्वांशे निर्विकल्पकं ज्ञानं कारणं जातित्वादिना घटत्वज्ञानेऽपि तदनुदयात् सामान्यलक्षणायाश्च सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात् विशिष्टज्ञानसामग्रीमात्रत्वात् ।

प्रसङ्गादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति सोपाधौ साध्यत्व साधनत्वे न सम्भवतः अतोऽभिमते इति यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकरूपेण विवक्षिते ननूपाधेः साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं सा च यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वज्ञानादेव ग्राह्या उपाधिव्यापकयावदर्थान्तर्गतस्य चोपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहश्च साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहादित्यन्योन्याश्रय इत्यत आह अनौपाधिकत्वेति व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं साध्यानौपाधिकत्वग्रहादुक्तरीत्या तत्र विरुद्धव्याप्तिज्ञानमपि अनौपाधिकत्वान्तरग्रहादित्यनवस्थेत्यत आह अनौपाधिक-

त्वेति अन्योन्याश्रयपदसमवस्थापरमिति सम्प्रदायः। अव्याप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमुपपादयितुमाह प्रतियोगित्वञ्चेति तदधिकरणानधिकरण त्वन्तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधि यत् प्रतियोगित्वं प्रतियोग्यधि-करणाभावप्रतियोगित्वं तदिह ग्रहीतव्यम् प्रतियोग्यधिकरणत्वेना भावो विशेषणीय इति फलितोऽर्थः। साधनेति अनयोरसङ्करोऽग्रे दर्शयिष्यते। पक्षेतरेति पक्ष इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः भाव प्रधानश्च निर्देशः। पक्षमितरयति व्यावर्त्तयतीति व्युत्पत्त्या तदवृत्ति धर्म्मवचनत्वमपि कश्चित्। तादात्म्येन धर्म्मिण एव व्यापकत्वमिति तु परमार्थः अत एवाग्रे पर्व्वतेतरान्यत्वादिति साधु सङ्गच्छते इतरथा तु व्यापकाभावस्येव व्याप्यवदन्योन्याभावस्यापि गमकत्वमाश्रित्य सङ्ग-मनीयम्। व्यतिरेक इति यद्यपि व्यापकाभावमुद्रया गमकत्वे तथा वैयर्थ्यं न दोषाय तथापि वास्तववैयर्थ्यशून्यत्वमेव विशेषणं देयमिति भावः। यत्तु ययोर्व्यतिरेकव्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यव्यापकव्यतिरेकिणोर-न्वयव्याप्तिरिति नियमः इह तु व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेके व्याप्त्य भावादन्वयेऽपि न तथा अतः साध्याव्यापकत्वाभावमनुपाधिरिति भाव इति तन्न अहेतुकत्वशरीराहेतुकत्वयोर्व्यभिचारात् एवमपि संयो-गादौ केवलान्वयिनि च साध्ये पक्षेतरादिव्याप्तितादवस्थ्याच्च। वस्तु गत्येति तथा च पक्षे साध्यवति तदितरत्वं साध्याव्यापकं, तन्निश्चिते च बाधोन्नीतत्वादुपाधिरेवेति भावः। यद्विषयतया ज्ञानस्य प्रतिबन्धक-त्वं तदेव प्रकृते उपाधित्वं वाच्यं नान्यदनुपयुक्तत्वात् तच्चेदुक्तं रूपं तदा तद्वत्तया पक्षेतरस्यापि ग्रहादनुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायवा-नाह अस्त्विति। उपाधिमात्रमिति सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्व मिति मते इतरथा तु पक्षाद्वृत्तेरुच्छेदो बोध्यः। विपक्षेति विपक्ष व्यावर्त्तकधर्म्मान्तरविशिष्टपक्षेतरत्ववारणाय निषेधद्वयगर्भता विप-क्षाव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्न साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वशालित्वं

तदिदं चिन्तितमित्याशङ्क्य पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमनङ्गीकुर्वतस्तव मते नाति व्याप्तिरभिहिता वस्तुतो दूषकताप्रयोजकरूपवत्त्वस्यानुपाधित्वाभ्युपगमस्तदाश्रयाय च विशेषणोपादानं द्वयमपि न युक्तमित्यभिप्रायेणानाह तथापीति तावन्मात्रस्य साध्यव्यतिरेको न यन्मात्रमसाध्यव्यापकता मात्रस्य दूषकताबीजोन्नयनोपयोगित्वात् । जातित्वादिति । तदुत्तरस्थेत्यादि । उपाधित्वाभावेऽपीति उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । दूषकताबीजसत्त्वे तस्योपाधित्वं दूषकताबीजञ्च न व्यभिचारादेरुन्नायकत्वम् अपि तु सत्प्रतिपक्षस्य तच्च नास्तीत्यतो न स उपाधिरिति शङ्कते अथेति व्यभिचारोन्नायकतया व्यभिचारानुन्नायकतया व्याप्यतया व्याप्यत्वादिना व्याप्यत्वमव्याप्यत्वादि । सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति व्याप्तिपक्षधर्मतारूपबलसत्त्वेनैकेनापि बहूनां प्रतिरोधसम्भवात् बहुत्वस्याबलत्वात् यत्र प्रमाणतर्कबोधादौ बहुत्वमपि बलमुक्तं तत्र सत्प्रतिपक्षतायां किञ्चिदेकशाखाभङ्गप्रसङ्गे बहुषु तत्कल्पनागौरवमेकत्र च लाघवमिति तर्कोत्थापकतयेति नोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तत्र दूषकत्वसम्भव इति भावः एवं सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वे बाधस्यानिश्चयेऽसाधारण्यान्निश्चये च वैयर्थ्यात् माभूत् सोऽप्युपाधिरित्यभिप्रायेणाशङ्कते नन्विति । हेतुमतीति मध्यासङ्कीर्णबाधस्थले व्यभिचारः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव प्रकृते बाधत्वात् तदनभ्युपगमाद्वा । अतिगत्वं विनेति तत्समशीर्षं विना शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरभावादित्यर्थः तेन भास्वररूपशून्यत्वादेरूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेश्च सत्त्वेऽप्यदोषः नन्वेतद्व्यतिरेको नासाधारण्यः पक्षे साध्यस्यासिद्धौ सपक्षाभावात् सिद्धौ तु तत्रैव सपक्षे वर्त्तमानत्वादिति वाच्यं पक्षमात्रव्यतिरसाधारण्य इत्यभिप्रायात् जलादावुष्णत्वभ्रमदशायां तथात्वमित्यपरे । ग्रीष्मोष्मणि तेजस्त्वाग्रहदशायामप्रतीतसाध्यतदभावसहचाररूपत्वमसाधारण्यमित्यन्ये । असाधारणो हि साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः व्यतिरेकव्याप्त्यादरे तु साध्य

तदभाववद्योर्द्वयोरपि तदविशेषात् सत्प्रतिपक्षो दूषकताबीजम्। नन्वे-
चारोन्नायकमिति चेत्तत्त्वात् न द्वितीयः सत्प्रतिपक्षो तदन्वयाश्रयात् अतः पक्षे-
तरेऽपि सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधिर्दोषस्त्याह व्यतिरेकित्येत्यादिना।
नन्वेवं प्रागुक्तरीत्या व्यभिचारानुन्नायकत्वस्य सत्प्रतिपक्षेऽनुद्भावनीय-
त्वापत्त्या च सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य दूषकतायामबीजत्वे उपाधि-
दूषकत्वमेव न स्यात् बीजाभावात् अत आह तस्मादिति। यदुक्त-
मुपाधेर्व्यभिचारशङ्कैवेति भवतु वा पक्षेतरो नोपाधिः उपादीयसाध्य-
तद्व्याप्यतया विपक्षव्यावर्त्तकत्वादिकं विशेषणं तथापि साध्यव्यापक-
व्यापकमेव श्रावणो शब्दत्वं वा सकर्त्तृकः कार्यत्वादित्यादावस्तु-
त्वादौ। ननु व्यभिचाराद्युन्नायकतामात्रेणोपाधित्वे व्यापकव्यभि-
चारित्वादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह तथेति तथा तेन रूपेण स्वव्यभि-
चारेण स्वव्यतिरेकेण वा दूषकतायां व्यभिचारस्य सत्प्रतिपक्षस्य
वोन्नायकतायामतिप्रसङ्गभञ्जिकार्थं साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् सा-
धनाव्यापकधर्मस्योपाधित्वे साध्यान्वयव्यतिरेकोन्नायकान्वयव्यतिरेक-
शालित्वरूपं साध्यप्रयोजकत्वं नियामकम् अन्यथातिप्रसङ्गादित्या-
शङ्कते अथेति अभवतोऽसतः भवतः सतः। व्यर्थत्वादिति नचैवं पक्षेतर-
त्वेऽतिप्रसङ्गः तथापि पक्षेतरसाध्यवत्त्वादावतिप्रसङ्गात्। विषमव्याप्त-
स्यानुपाधित्वे योगाभावं नियामकमाशङ्कते नन्विति उप समीपवर्त्तिनि
आदधाति स्वीयं धर्ममित्युपाधिः यद्धर्मबोधकशब्दसमभिव्याहारेण
योपाधिपदं प्रयुज्यते तद्धर्मसंक्रामकत्वं तद्बोधयति यथा स्फटिक-
लौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यत्र लौहित्यसंक्रामकत्वं प्रयुज्यते
च शास्त्रे व्याप्यत्वबोधकशब्दसमभिव्याहारेण तत् यथात्र साधने
असावुपाधिरित्यतो व्याप्तिसंक्रामकत्वस्याभावः। यदभावइति अस्ति
तावदिह हेतावुपाधिर्नेह हेतावुपाधिरिति प्रतीतिर्व्यवहारश्च तावा-
नन्वय चेदं लक्षणाबाध्यं तत्र यदि साधने उपाधिव्यभिचाराद्व्यभिचारो
तदव्याप्यव्याप्यत्वे वा यदि वा तेन सम्बन्धेन तद्व्यापी एव तदा-

सम्बन्धमुक्त्वाऽथापि नेष्टा व्याप्तिः यदभावशब्देनापि तथैव वक्तुं शक्य-
त्वात् तदभावस्य च व्यभिचारविरोधित्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचार
विरहस्तद्विरहिणि धर्म्मे चावश्यं व्यभिचारसत्त्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभि
चारविरहः व्यभिचारविरहिणि धर्म्मे चावश्यं तत्सत्त्वमिति वा ईदृ-
शस्य विरोधो न विषमव्यापकाभावस्य तत्सत्त्वेऽपि व्यापकस्य व्यभि
चारसत्त्वात् नापि विषमव्याप्याभावस्य साध्यस्य तद्विरहेऽपि व्यभि
चाराभावात् नाऽदृष्टधर्म्मस्य चोक्तसम्बन्धेनोक्ततत्सम्बन्धस्य वा यत्र
वृत्तित्वाद्यनुपाधिः सएव च सोपाधिः अतएव तदभावलक्षणमनौ-
पाधिकत्वं व्याप्तिरिति गीयते विरोधघटकादयद्वये च एकैकस्य व्याप्ति
शरीरघटकता दूषकता वा न स्यादित्युभयोपादानमिति सर्व्वं
सुस्थम्। यदि च समव्याप्तावाकाशोभयमात्रवृत्तिधर्म्माकाशस्योपा-
धित्वं वारणीयं तदा यत्पदं वृत्तिमत्परं बोध्यम् अत्र च व्यभिचारस्य
घटकत्वेऽपि प्रमेयत्वपदं व्यतिरेकिधर्म्मोपलक्षणम्। अथैतादृशो
साध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वे यत्र व्यभिचारित्वं नैतत्सम्भवत्यति
व्याप्तिः सत्यात्यन्ताभावत्वेनाभावानिरूपणे तु तत्तत्त्वसङ्केतावव्याप्तिरत
आह व्यभिचारे चेति यस्य यद्व्यभिचारस्य यद्व्याप्यत्वस्य वा अभावः
साध्यव्यापके व्यभिचारविरोधी स साधनाव्यापक उपाधिरित्यपि व-
दन्ति। यद्व्यभिचारित्वाभावः साधने साध्यव्यभिचाराभावापादकः स
साध्यव्यापक उपाधिरित्यपि केचित्। ननु यद्व्यतिरेकादिति यद्व्यतिरेके
ऽनुमितिप्रयोजकं रूपं व्याप्त्याद्यन्यतमं अपास्यैव यथा व्याप्तिसिद्धिर्व्यति-
रेके सिद्धिरित्यर्थः। विरुद्धत्वादेरिति विपक्षमात्रगामित्वसपक्षविपक्ष
गामित्वलक्षणविरोधव्यभिचारयोरेकैकविरहेऽपि व्याप्तेरनियतत्वादि-
त्यर्थः यत्र पक्षे हेतुमति च साध्यं हेतुश्च पक्षावृत्तिस्तत्रैकः पक्षा-
वृत्तिर्हेतुसमानाधिकरणः अपरश्च पक्षानिष्ठः साध्यवति हेत्वसमा-
नाधिकरणः हेत्वसमानाधिकरणएव वा उपाधिस्तत्र साधनपक्षधर्म्मा-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरसङ्करो बोध्यः यथा घटप्रत्यक्षे नित्यद्रव्यत्वा

दिभुत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमात्मत्वं पक्षधर्मावच्छिन्न साध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वा निषेधोऽसङ्कीर्णमुपाधिः । अश्रावणत्वेति । घटो मेयो द्रव्यत्वादित्यादौ गन्धवत्त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिर्न दृष्या । नवानेन रूपेण ज्ञातस्य दूषकत्वमित्याह आर्द्रेन्धनेति । पक्षधर्म्मेति विरुद्धस्थलीयोपाध्यव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । साधनावच्छिन्नेति स्वावच्छिन्नेत्यर्थात्साधनवतीतिविशेषणादा न व्यभिचारः । ननु शुद्धसाध्यव्यापकस्य स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गनिरासायावच्छेदकांशेऽपि निवेशनीयेऽखण्डाभावस्य घटकतया च न वैयर्थ्यं येन रूपेणोपाधिता विशेषणवति तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्यैव वा हेतुत्वं शुद्धसाध्यव्यापकस्थले तु साध्यव्यापकव्यभिचारो व्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारो वा हेतुरुपन्यसनीयः प्रायशस्तद्धर्म्मवति तद्धर्म्मविशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतुत्वेपि न वैयर्थ्यं अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वात् वस्तुतस्तूपाधिना असाधकत्वासाधनेऽपि न क्षतिः उद्भावितयावद्दोषैरेव तत्साधनीयमिति नियमाभावात् तदुन्नीतव्यभिचारेण तत्साधनसम्भवात् । सन्दिग्धोपाधिसमुन्नीतः सन्दिग्धो व्यभिचार इत्यत आह किञ्चेति । केवलेति तथा च केवलस्यैव साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा सिद्धासिद्धो विरोधित्वात् ननु विशिष्टस्याविरोधित्वादितिभावः उद्भाव्यो विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचारेण साधनीयः तच्च विशिष्टसाध्यव्यभिचारेऽसिद्धावुद्भावितायां तत्सिद्धये उपाधिरुद्भाव्य इति । तर्हीति प्रकृतानुमितिविरोधिशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधकत्वादितिभावः । अथ वक्ष्यमाणरीत्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकेनाप्युपाधिना आहत्यैव साध्यव्यभिचारः साधनीय इत्यत आह किञ्चेति पक्षधर्म्मावच्छिन्नेत्यादिकमुपाधिसाध्यव्यभिचारोपपादकं न प्राधान्येनोपाधिर्व्याप्त्यादिविरहेणाहेतुत्वात् । पर्य्यवसितेति अत्र व्याप्यतानियामकं दूषकताबीजं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं व्यभिचारोन्नायकत्वस्य तत्त्वे

साध्यवत्पक्षात्ततो व्यभिचारोन्नायकेऽव्याप्तेः वक्ष्यमाणकृतकत्वोपाधेरदूषकत्वापत्तेश्च नहि तद्व्यभिचारेण हेतौ शुद्धसाध्यव्यभिचारः शब्दोन्नयनो बाधानवतारदशायां तादृशव्यभिचाराप्रसिद्धेः नच पर्यवसितसाध्यव्यभिचारः साध्यव्याप्यताबोधविरोधीति नचैवमपि कथं तत्र सहेतावुपाधिसम्भवो मीमांसकमतेन तदभिधानात् शब्दशब्दयोर्भावप्रधानत्वाद्वा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाधिकारणाय पक्षावृत्तित्वे सतीति विशेषणीयम्। यदि चेति एतच्च स्वतन्त्रकृतकत्वसाधनदशायां बोध्यम् अनित्यत्वसाधकोपयोगितया तु कृतकत्वसाधने द्वयोरपि सन्दिग्धत्वेनैकतरव्यतिरेकस्यान्यतरव्यतिरेकासाधकत्वात्। एवं द्वीत्यादि असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वा अर्थान्तरवारणाय सावयवत्वइति साध्ये द्रव्यपदं नित्यद्रव्यवृत्तितया स्फुटतरसिद्ध्यर्थं द्रव्यसमवेतेऽनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वमादाय पर्यवसानात् हेतौ च जन्यपदं परमाणुनित्यत्वासिद्धिदशायामाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वान्न वैयर्थ्यं नित्यमहत्त्वव्यावृत्तानित्ययावन्महत्त्ववृत्तिजातिपरिचयाय तदिति तु न तादृशजातौ मानाभावात् वैभवापेक्षित्वापकर्षव्यवहारस्यानुगतजातिभिरेव सम्भवात् तुल्यन्यायतया त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षितोत्कर्षेणैव जात्या सङ्करप्रसङ्गाच। निःस्पर्शेति साध्योपाध्योर्व्याप्तिदार्ढ्यप्रदर्शनाय द्रव्यपदं गमकता तु तेन विनापि पर्यवसितसाध्यसमव्याप्त एवोपाधिरितिमतेनेदमित्यपि कश्चित्। ननु भवतां शुद्धसाध्यव्यापकस्पर्शवदसमवेतत्वं कथं नोपाधिः अनवस्थाभिया कस्यचिन्निरवयवस्य स्पर्शवतः सिद्धौ तत्समवेतद्रव्ये साध्याव्यापकत्वादिति चेत् तुल्यं ममापीत्यत्र व्याख्यातं किन्त्वेति सोपाधौ सोपाधितया निश्चिते। ननु लभ्यत्वं साध्योरन्यत्वं पक्षे यादृशं साध्यं सेद्धुमर्हति तद्व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वं पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिव्यापकतापर्यवसितत्वमिति यावत् व्यतिरेकेण पक्षे साध्यसिद्धिविरोध्युन्नायकत्वमिति तु निर्गलितोऽर्थः। भवति च

शब्दधर्म्मातिरिक्तधर्म्मरहिते शब्देऽनित्यत्वाभावसिद्धिर्यथोक्तसाध्य
सिद्धिविरोधिनी तथा साधनादिमति साधनाद्यवच्छिन्नसाध्याभाव
सिद्धिरपि । वस्तुतस्तु पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षा-
वृत्तित्वमेवोपाधित्वं सिध्यति च विशेषणवति विशिष्टसाध्य-
व्यापकव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकः तादृशस्य साधनव्यापकः सं-
ग्राह्यो व्यभिचारोन्नायकत्वेन पक्षावृत्तिरितरेषाम् अपरेषां सत्प्रति
पक्षोन्नयनक्षमस्य साधनव्यापकस्यैवाव्यापकमपि व्यभिचारोन्नायकस्य
पक्षावृत्तेरसंग्रहो न दोषाय परेषां साधनभेदादिवाव्यापकमपि पक्ष
भेदादुपाधिभेद इति चेदत्र वक्ष्यते ग्रन्थकृतैव । साध्यतावच्छेदक
माह यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादि उन्नीयत इति शेषः उन्नायकत्वं तद्व्या-
प्यता सा च व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति तथाच यद्व्यभिचारो यद्धर्म्माव-
च्छिन्नाभावाधिकरणीभूत यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वम् साध्यव्यभि
चारव्याप्यं साधनवृत्ति च तद्धर्म्मावच्छिन्नं तत्रोपाधिरित्यर्थः तेना-
र्द्रेन्धनाभाववद्वृत्तित्वेन वह्नौ धूमव्यभिचारसाधनेऽप्यार्द्रेन्धनं द्रव्य-
त्वादिना न तत्रोपाधिः तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य वह्न्यवृत्ति-
त्वात् शुद्धसाध्यव्यापके तदभाववन्मात्रवृत्तित्वं साध्यव्यभिचारव्या-
प्यम् अवच्छिन्नसाध्यव्यापके तदवच्छेदकाधिकरणीभूततदभावाधिकरण
वृत्तित्वमित्युभयत्रापि सङ्गतिः । द्रव्यत्वेन रूपवत्त्वेन साध्ये सत्ता-
द्रव्यत्वजलत्वमात्रविशेष्यिका या धीस्तद्विशेष्यत्वे जलासमवेतनित्यत्वे
वा सति पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वादित्यादिना प्रकारेण व्यभिचारोन्नय-
नसमर्थोऽपि पृथिवीत्वाभावादिर्नोपाधिः । नहि पृथिवीत्वात्मक
तदभावाधिकरणं तादृशं किञ्चिदस्ति यद्वृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभि-
चारव्याप्यम् पृथिवीत्वादावेव व्यभिचारात न च व्यभिचारोन्नाय-
कतामात्रेण प्रकृतोपाधितानिर्वाहः अपि तु कथकानां तान्त्रिकाणाञ्च
तथाविधव्यवहारविषयत्वेन तदवच्छेदकञ्च यथोक्तं रूपं व्याप्यत्वा
सिद्ध्युन्नायकत्वादिकं सम्भवदपि न तथा गौरवात् अतएवेदं जल-

नाकाशादिव्यञ्च स्वाव्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वे ज्ञापकस्यापि द्रव्यत्वादे रसंग्रहो न दोषाय कथमेवं स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव तथास्तु लाघवात् तथोक्तोपाधावप्यस्तीति चेदेवं तर्हि साध्याभाव साधनोभयाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव तथास्त्वतिलाघवात् अस्तु च सद्धार्थत्वतीयाश्रयणेनास्यापि स एव फलितोऽर्थः एतद्रूपमात्र ज्ञाने तेषां नोपाधिव्यवहार इति चेत् तुल्यं त्वदुक्तेऽपि अतएव शुद्धसाध्याव्यापकस्थले साध्ये व्याप्यतावच्छेदकं नियमतस्तादृशं धर्ममनुसरन्ति ते यद्वति साध्यव्यभिचारनियमो भवत्युपाधिव्यभिचारस्य वस्तुतस्तु यदभावेन यद्वदन्ययेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपाधिः लाघवात् अतएव जलत्वतेजस्त्वयोर्न तदुभयत्वेन क्वचिदप्युपाधित्वम् यद्व्यभिचारित्वेनेत्यस्यापि स एवार्थः तथाहि यद्व्यभिचारित्वेन हेतुमद्वृत्तित्वविधया साधनस्य पक्षतावच्छेदकीभूतस्य साध्याभावरूपसाध्यवत्पक्षवृत्तित्वं सिध्यतीति अत्र च साध्यसमानाधिकरण्येनावच्छिन्नो धर्मो साध्यासमानाधिकरण्यार्द्रेन्धनादिव्यक्तेरार्द्रेन्धनत्वादिनोपाधित्वे पुनरवच्छेदकधर्म एव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेन विशेषणीयः तेन जलहृदत्वाभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वस्य धूमव्यभिचारव्याप्यस्य वह्निवृत्तित्वेऽपि जलहृदत्वादौ नातिप्रसङ्गः न वा द्रव्यत्वेन तेजस्त्वसाधने शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकत्वाभावेन तद्वृत्तित्वेन वा द्रव्ये अन्यत्र वा साध्याभावस्य व्यभिचारस्य वा साधके स्पर्शाभावजात्यभावादौ द्रव्यत्वादिना तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ साध्ये स्वव्यभिचारेण स्वाभावेन वा हेतौ तद्वति वा व्यभिचारस्य साध्याभावस्य वा साधकं घटत्वादि व्यभिचारित्वमुपाधित्वेन घटत्वादेस्तदभावस्य वा गमकत्वेऽपि धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यं न साध्याभावस्यानुपाधितापत्तिः प्रतियोगिनस्तद्वृत्तित्वस्यैव वा हेतुत्वादिति वाच्यम् तस्याप्रवेशेऽपि वस्तुतो यस्तदभाव स्तस्य तद्वृत्तित्वस्य च हेतुत्वानपायात् तदभावाभाववद्वृत्तित्वेनोपस्थितावपि तद्वृत्तित्वे-

मानुपस्थितेर्व्यभिचारसाधने न वैयर्थ्यमित्यपि वदन्ति । स्वव्यमाह पर्य्यवसितेत्यादि । पर्य्यवसितपदार्थमाह यद्धर्म्मेति यद्धर्म्मवतीत्यर्थः । नन्वेवं सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तिसाधर्म्येऽतिप्रसङ्गः अथ यद्धर्म्मावच्छेदेन साधनवति साध्यं प्रसिद्धं तद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमिति यावत् विरुद्धमात्रे चोपाधिविरहेऽपि न क्षतिः साध्यतावच्छेदके च साध्यसमानाधिकरणत्वेन साधनं तादृशवृत्तित्वेन वा साधनतावच्छेदकं विशेषणीयम् साधनव्यापकीभूतधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा विवक्षितं विरुद्धेऽपि साधनस्यापकेनान्ततोऽन्यतरत्वादिनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमक्षयं वोपाधीनां प्रमेयत्वादिना च वाय्वादौ प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वादिकं नोपाधिः साध्यतावच्छेदकवाक्यस्य प्रयोजकत्ववाचिद्वितीयावत्या यद्व्यभिचारस्थले साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वनियम इत्यर्थे पर्य्यवसानात् नैवम् जनकत्वेन वह्नौ कार्य्यानुकूलत्व्यापारात्मकशक्तिसाधने वहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्योपाधेर्ग्रन्थकृतैवोद्भावयिष्यमाणत्वात् तस्य च गुणत्वात्मकसाध्यस्य साधनस्य चाधिकरणे घटादावव्याप्तेरुक्तरूपाभावात् एवंविधवक्ष्यमाणग्रन्थविरोधात् दूषकताबीजस्य तत्रापि सम्भवाच्च । अत्राहुः यद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्म्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वम् अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन नच तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवति तद्घटेऽवर्त्तमानमपि तद्घटान्यत्वं तद्व्यापकं येन पृथिवीत्वेन रूपे साध्ये तद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नरूपव्यापकतयोपाधिः स्यात् स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा । यद्यपि शुद्धसाध्यव्यापकस्थलेऽवच्छिन्नसाध्यत्वेन न व्याप्यता तथापि तद्धर्म्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपं तद्व्यापकत्वमक्षतमेव गुणत्वादिना प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वं द्व्यणुकजन्य-

त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकं भवत्येवोपाधिः । एवञ्च यत्रैव स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यत्र च स्वाधिकरणे साध्यं तदुभयमात्र वृत्तिर्यो धर्म्मः स इति तद्व्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारः साधन वति वा तद्धर्म्मवत्त्वे सति तदभाववत्त्वेन साध्याभावः साधनीयः साध्यासमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकाभावस्य वाधिकरणं यत्साधन-वत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्म्मवत्त्वमुपाधित्वम् एवञ्च साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव साध्यवदवृत्तिवारणसम्भवे पर्य्यव-सितसाध्यव्यापकत्वाभिधानन्तु व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भाव प्रदर्शनार्थं तत्साध्यकतत्साधनकसकलोपाधिसाधारणञ्चेदं साध्यव्यापक त्वसाधनाव्यापकत्वावच्छेदकरूपानतिरिक्तवृत्तिसाध्यसमानाधिकरण-यत्किञ्चिद्धर्म्मव्यापकत्वावच्छेदकरूपवत्त्वमुपाधित्वम् अवच्छिन्नसाध्य व्यापकोपाधौ चान्ततः साध्योपाधिशून्या साधनवती या व्यक्ति-स्तदवृत्तित्वमेव तादृशं रूपमित्यपि वदन्ति । रूपादिसाध्यकद्रव्य-त्वादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्तौ तु स्वविशिष्टसाध्यानधि-करणीभूतसाधनाधिकरणावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति सा-धनाव्यापकत्वम् अत्र च पूर्व्वदलप्रविष्टा या साधनव्यक्तिस्तदव्यापक-त्वं बोध्यं तेन रूपादिना गुरुत्वादौ साध्ये पृथिवीत्वाभावादौ नाति प्रसङ्गः विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् । साध्यासमानाधिकरणधर्म्मस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा समानाधिकरणं यत् साधनं तद्वन्निष्ठप्रति-योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता वच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्म्मवत्त्वं वा एवञ्चावगते साधन-वति साधने वा साध्यासमानाधिकरणधर्म्मादिना तत्सामानाधिकर-ण्येन वा साध्याभावो व्यभिचारो वा शक्यते ज्ञातुमिति तु ध्येयम् उपाधिशरीरभानस्य साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारादिविषयत्वसहिष्णु तायान्तु साध्यव्यभिचारित्वेन साध्याव्याप्यत्वेन वा साधनं विशेषणीयम्

मिश्रास्तु यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेव सदायं पर्य्यवसितेत्यादिकन्तु व्यभि-
चारोन्नायकताप्रयोजकरूपप्रदर्शनं तत्र पूर्व्वं प्रतीकं व्याप्तेर्द्वितीयस्य
पक्षधर्म्मतायाः प्रदर्शनार्थं एवञ्चायमेतत्साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारो-
न्नायकव्यभिचारप्रतिरोधीत्यर्थके अयमत्र हेतावुपाधिरित्युक्ते कथ-
मस्य व्यभिचारोन्नायकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्यभिचारोन्नयनमपि साधु
सङ्गच्छत इत्याहुः । नवीनास्तु संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येव सं-
योगाभावस्याभावेन संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभावस्य द्रव्यत्वस्य साधन
समत्वादेकदेशस्य दुष्करत्वात्तस्याप्युपाधित्वं व्यापकन्तु साधनवति
साध्याभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वं प्रतियोगि-
त्वञ्च तदभाववत्त्वं वृत्त्यादितञ्च प्रतियोगितावच्छेदकस्येवान्योन्याभावा
भावत्वं शेषं पूर्व्ववदिति विशेषणाव्यभिचारित्वेनेत्यादिनाभान्यतोऽस्य
मेवैवाविशेषणाभेऽ भावयति विशेषान्तरप्रकारिकामनुमितिं नचाति
रिच्यते विशिष्टाभावो विशेषणाविशेष्याभावाभ्यामितिमतेनेदम् । एतमे
नाह यदेति । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्यादि प्रत्यक्षसंख्यापरिमाण-
वत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेण यथाश्रुतमेव साधु आत्मैकत्वादेरपि प्रत्यक्ष
त्वाङ्गीकारात् उद्भूतरूपादिपरत्वे च साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षपदं बहि-
रिन्द्रियप्रत्यक्षपरं द्रव्यपदे वा बहिर्द्रव्यपरे महत्त्वपदस्य जन्यमहत्त्व
परमिति व्यापकव्यभिचारित्वञ्च व्याप्यतावच्छेदकाभावावच्छिन्नाभाव-
वद्वृत्तित्वम् न च द्रव्यपदवैयर्थ्यं विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् द्रव्यत्वा
व्यभिचारित्वे सति उद्भूतरूपादिव्यभिचार एव हेतुः व्यापकत्वोपन्या-
सस्तु तत्प्रदर्शनायेति तच्च द्रव्यत्वाव्यभिचारो द्रव्यत्वाभाववदवृत्ति
त्वम् । मित्रातनयत्वमिति अनुमानमिदमुपाधेः प्रमाणान्तरेण सा-
धनाव्यापकतानिश्चयदशायाम् । ननु तदव्यभिचारित्वं तदत्यन्ताभाव
वदवृत्तित्वं तथा च साधनविकलोऽयं साध्यवान् दृष्टान्त इत्यत
आह अव्यभिचारश्चेति । नन्वेवं विशेष्यवैयर्थ्यं धूमप्रागभाववद्भिं-
भेदादवैयर्थ्यमिति चेत्तथापि मित्रातनयत्वव्यापकत्वविशेषितं वृत्ति

सत्त्वमेव गमकमिति चेन्न यत्किञ्चित्तदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रति-
योगित्वस्य पक्षतः सामानाधिकरण्यपर्य्यवसितस्योक्तत्वात् तथाचाय
मर्थः मित्रातनयत्वाधिकरणयद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्च
शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात् मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारि-
त्वादिति यावत् तेन श्यामत्वादौ न व्यभिचारः। अव्यभिचारश्चेति
तथाच बहुव्रीहिः यद्यद्धर्म्माव्यभिचारित्वे सति तद्धर्म्मावच्छिन्न
यत्साध्यव्यापकव्यभिचारि तत्तत्साध्यव्यभिचारीति सामान्यव्याप्तेर-
घटत्वं दृष्टान्त इत्यप्याहुः। मेयत्वादावपि विशेषणवति विशिष्ट
साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारः साधनीयः। एवं
विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षात्शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकतयो-
पाधित्वं समर्थ्य साक्षात्परम्परासाधारणतदुन्नायकतामात्रेण तथा
त्वं व्यवस्थापयति यदेत्यादिना। अत्र पूर्व्ववदिरुद्धवारणाय साध्य
समानाधिकरणेति बोध्यं व्यभिचारोन्नायकत्वञ्च यत्र क्वचित् एवञ्च
पृथिवीत्वादिना गुरुत्वादौ साध्ये द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्य
रूपवत्त्वादेर्वारणाय साधनव्यभिचारीति बहुव्रीहिः। नचैवमपि
गुरुत्वादिसाध्यके रसवत्त्वादिहेतौ द्रव्यत्वं गुरुत्वादिव्यभिचारि जल
भिन्ने पृथिवीत्वादिव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारोन्नायके पृथिवी-
त्वादावतिप्रसङ्गः साधननिष्ठं यद्व्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारोन्ना-
यकं तत्त्वस्योक्तत्वात् उक्तिवैचित्र्यञ्च पूर्व्वस्माद्भेदः। केचित्तु व्यभि-
चारोन्नायकत्वमिह तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेण इत्थञ्च जलत्वेन
करकात्वे साध्ये जलत्वं करकात्वव्यभिचारि खेऽव्यापकत्वात् घटेन
वा घटत्वे साध्ये घटो घटत्वव्यभिचारी जन्यद्रव्यत्वादिति व्यभिचारो
न्नयनसमर्थस्य खे वृत्तस्य द्रव्यत्वस्य च वारणाय साधनव्यभिचारीति
अयं घटः सत्त्वादित्यादौ सत्त्वं घटत्वव्यभिचारि शब्दादिवृत्ति-
त्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य शब्दादेर्वारणाय साध्यसमानाधि-
करणेत्यपि वक्तव्यम् एवञ्च रूपेण गुरुत्वादौ साध्ये रूपं गुरुत्वादि

व्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नाय-
कस्य गुरुत्वव्यभिचारितैजसत्वरूपनिष्ठव्यभिचाराप्रतियोगिनः पृथिवी-
त्वाभावस्य वारणाय यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तत्र व्यभिचारो-
न्नायकत्वं वक्तव्यं यथाकथञ्चित्स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकमात्रस्य
तु स्वस्य यत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वं तद्व्यक्तौ व्यभिचारोन्नायकं वाच्य-
मित्याहुः । अन्ये तु पारिभाषिकमुपाधित्वं तथापि साक्षाद्व्यभि-
चारानुन्नायकतया दोषत्वाभावेन तदुद्भावने अर्थान्तरं स्यादेवेत्यत
आह किञ्चेति आभासान्तरस्य तदानीं ज्ञायमानस्य तथाच तस्याव-
श्याभ्युपेयदोषभावत्वे तदुद्भावने नार्थान्तरमिति भावः । अत्र वदन्ति
साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्येव साधनोपन्यासानन्तरं तद्दोषस्य
व्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वात् तमनुद्भाव्य साक्षात्तत्साधकस्य शुद्ध-
साध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावनमेवाप्राप्तकालत्वं कैव कथा परम्परया
तत्साधकस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य अन्यथा तत्साधकपरम्परया अपि
प्रथममुपन्यासे तथात्वं न स्यात् नच निग्रहस्थानत्वेन विशेषः प्रति-
ज्ञाहान्यादितो हेत्वाभासाश्च बहिर्भूतस्य तथात्वायोगात् नच विभा-
जकसूत्रस्थके हेत्वाभासाश्चेति चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेण साक्षात्पर-
म्परया वानुमितिदोषोन्नायकस्य संग्रहः तथा सति व्यभिचार-
स्येवाश्रयासिद्ध्यादेरप्युन्नायकस्य तदुभयोन्नायकपरम्परायाश्च तथा-
त्वापातात् नचाप्राप्तकालतामासादयन्नपि प्रथममुपाध्युपन्यासः कथक-
सम्प्रदायानुरोधादेव कर्त्तव्यः तादृशसम्प्रदायमननुसन्धानस्य तदु-
द्भावनं पराभवतः अपथनिवारणीयतापत्तेः तस्मात्प्रथमं शुद्धसाध्य-
व्यभिचारस्यैवोद्भाव्यत्वञ्च कथन्तादौ तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधि-
व्यभिचारः विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यापकस्योपाधे-
र्विशिष्टसाध्यस्य वा व्यभिचारः तत्र च विशेष्ये विशिष्टसाध्यव्यापको-
पाधिव्यभिचारइति वक्ष्यते च व्यभिचारादेरिव सत्प्रतिपक्षत्वादेरपि
ज्ञानं बाधादिग्रहप्रतिबन्धकं तथाच साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधि-

व्यभिचारवान्नयमिति नोद्भावनीयमिति साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् उपा-
धित्वेऽपि यथोक्ततदनिश्चयात् अनुकूलतर्कादिना तादृशव्यापकत्वनिश्चये
तु बाधोन्नीतवद्भवत्येव निश्चितोपाधिः। न च व्याघातकत्वेनोद्भावक-
मुपाधिः तद्धि न सर्व्वानुमानसाधारण्यं अनुकूलतर्कादिनिश्चित
व्याप्तिके हेतौ तदभावात् नापि तद्व्यभिचारेण व्यभिचारानुमानेऽपि
पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वसम्भवः अनुकूलतर्कादिना तस्य साध्यव्या-
पकत्वनिश्चये व्यापकव्यभिचारिणि व्याप्यव्यभिचाराविषम्भावेन सद्
योगात् अतएव पक्षेतरस्योपाधित्वे सर्व्वत्रैव तादृशोपाधिसम्भवे-
नानुमानमात्रविलोपे व्यभिचारानुमापकत्वगर्भस्योपाधित्वस्याव्या-
घातइति परास्तम् कथकसम्प्रदायानुरोधात् बाधानुन्नीतः पक्षेतरो
नोपाधित्वेन कथायामुद्भाव्यइति तु वदन्ति। पक्षमात्रेति। यद्यपि
पर्व्वतावयवरूपादेरपि आवर्त्तकं तथापि तस्य व्यावृत्ति नौपाधि
कतायामुपयुज्यते अपि तु पक्षाण्यैवेति तन्मात्रव्यावर्त्तकत्वमुक्तं इदञ्चानु-
पाधितायां न बीजं परिभाषामात्रत्वात् किन्त्वनुकूलतर्काभावेन
तादृशसाध्यव्यापकत्वानिश्चयइति द्रष्टव्यम् अतएव व्यापकताग्राहक
प्रमाणासम्भवादेव। आर्द्रेन्धनेति। अथात्र स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेका-
भ्यामार्द्रेन्धनत्वादिनैव कारणत्वं न पुनरार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनेति
चेत्किञ्चातः नहि कारणतावच्छेदकमिव व्यापकतावच्छेदकं तादृशाभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकस्यैव तत्त्वात् तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
चातिरिक्ततया तद्वृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारसाधने वैयर्थ्याभावात्
सत्यपि चार्द्रेन्धने तत्संयुक्ते च वह्नौ दाहप्रतिबन्धकसत्त्वे धूमानुत्पादात्
स्मृतत्कारणाभावस्य वह्नेर्विशेषणस्यैव कारणत्वकल्पनयैवोपपत्ताव-
स्मृतत्कारणाभावानां दाहप्रतिबन्धकाभावानां तत्कारणत्वकल्पनानौचि
त्यात् एकस्यामार्द्रेन्धनव्यक्तौ प्रतिबद्धायां तत्रैव व्यक्त्यन्तराद्धूमोत्पा-
दात्तत्तदिन्धनजन्यधूमं प्रति तत्तदभावानां कारणत्वस्य वाच्यत्वेऽति
गौरवाच्च मघति चार्द्रेन्धने तत्प्रभवे चाणीयसि वह्नौ सहति वह्न्य-